

Földvár Miklós István

A magyarországi zsolozsma-lekcionárium temporáléjának jellegzetességei II.

Esztergom¹

A középkori Magyarország egyházmegyei rítusait összefoglalóan esztergominak nevezzük. A szűkebb értelemben vett esztergomi rítus a főszékesegyház szokásának

Földvár Miklós István (Gödöllő) középkorkutató, liturgiátörténész, az ELTE BTK Latin Tanszékének és a LFZE Egyházzene Tanszékének oktatója.

felel meg, valószínűleg ehhez állt közel például Pozsony és Buda szertartásrendje. A főegyházmegyéhez közvetlenül az Esztergomtól északra fekvő, felvidéki területek tartoztak, de közvetve Esztergom fennhatósága alatt állt a magyar egyházmegyei többsége is. Arról, hogy ezeknek gyakorlata milyen mértékben különbözött Esztergométól, a rendkívül hiányos forrásanyag miatt nem alkothatunk képet, de a néhány fennmaradt adat is érzékelteti, hogy a szoros értelemben vett esztergomi rítus pontos követését nem föltételezhetjük róluk. A tág értelemben vett esztergomin belül sajátos vonásokkal rendelkezett a délkeleti országrész, ez az úgynevezett erdély-váradi rítus, valamint a déli és délnyugati országrész, amelynek rítusát központjáról kalocsainak nevezzük. A kalocsai hagyományon belül nagy önállóságra tett szert és magas szinten egységesült a zágrábi változat. A szoros értelemben vett esztergomi rítusra épült, de idővel néhány megkülönböztető jellemzőre tett szert a pálos rend hagyománya. Végül meg kell említeni, hogy egyes, etnikailag és politikailag is sajátos térségek, mint a szász telepések lakta Szepesség és Barcaság, valamint a nagyobb, gazdagabb városi plébániák is egyénítették tágabb környezetük rítusváltozatát.²

Mivel Magyarországról valódi lekcionárium, tehát kizárólag a zsolozsma olvasmányanyagát tartalmazó középkori forrás nem maradt fenn, az olvasmányrendek kutatója a breviáriumokra van utalva. Az ismert breviáriumok területi és intézményi megoszlása ugyanakkor kissé eltér a zenei forrásokétól, amelyek alapján a fent ismertetett rítusváltozatokat lokalizálta a kutatás. Kialakult formájában megfelelően dokumentált a szoros értelemben vett esztergomi, a zág-

¹ A jelen tanulmány az OTKA által támogatott NI 61617 kutatási program keretében készült.

² A fenti összefoglalás bővebb, dokumentált változatához ld.: *Ordinarius Strigoniensis. Impressum pluries Nurenbergae, Venetiis et Lugduni annis Domini 1493–1520* (RMK III Suppl. I 5031, RMK III 35, 134, 165, 166, 238). Argumentum Kiadó, Budapest 2009. XIII–XXI., saját tapasztalataim mellett mindenekelőtt DOBSZAY László: *Corpus antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*. Balassi Kiadó, Budapest 2003. 335skk. alapján. A rítus egészére vonatkozó megállapításaim a továbbiakban is főleg Dobszay László és Szendrei Janka, rajtuk keresztül pedig Rajeczky Benjamin és Mezei László kutatásaira épülnek.

rábi és a pálos hagyomány.³ Rendelkezőnk forrásokkal a többi területről is, de ezekkel kapcsolatban óvatosságra int, hogy míg az előbbiek biztosan reprezentatív, később nyomtatásban is megjelent breviáriumok, addig az utóbbiak általában a magánbreviáriumok kategóriájába sorolhatók. A magánbreviáriumok két, látványosan elkülönülő csoportba oszthatók. Az egyik részük tekintélyes főpapok tulajdonát képezte. Ezek jól olvasható, gazdagon díszített kódexek. Másik részüket a kevésbé tehetős papság használta. Ezek díszítetlen, nehezen olvasható, vázlatos kódexek. A két kategória között vannak átmenetek, de minden magánbreviáriumra jellemző, hogy nem a nyilvános, énekelt kórusima kívánalmait tartja szem előtt. Ez azt jelenti, hogy ezek a breviáriumok nem foghatók föl egy-egy székesegyház meghatározó, vagyis helyi rítusváltozatot képviselő könyvének. Ezért egy-egy erdély-váradai, kalocsai vagy szepességi eredetű forrásból nem következtethetünk teljes biztonsággal a nagyobb térség szokására. Ezt csak több, egybehangzó adat alapján lehet megkockáztatni.⁴ További nehézség a breviáriumok értékelésénél, hogy azok —a műfaj jellegzettségének megfelelően— épp az olvasmányanyagot közlik rövidítve a kórusimára szánt karkönyvekhez képest. Ez alól egyetlen figyelemreméltó kivétel akad, amelyre alább még kitérek. Ugyanakkor a rövidítés rendszerint gépiesen, a szöveg értelmének figyelembevétele nélkül történik. Ez ugyan veszteség liturgikus és irodalmi értelemben, de az erősen rövidített olvasmányokat is értékelhetővé teszi az olvasmányrend összeállítása szempontjából, hiszen minden breviáriumban minden olvasott tétel szerepel, még ha csak egy-két kezdő mondatára rövidített alakban is.

Vizsgálódásunkat ezért a szoros értelemben vett esztergomi hagyomány temporális, másként „de tempore” részének olvasmányaival kezdjük. Ennek meghatározó forrásai a két legkorábbi, XIII. századi magyar breviárium, vagyis egy, Zágrábban őrzött, hangjelzés nélküli, valószínűleg magánzsoltosmára szánt kézirat (a továbbiakban A),⁵ és egy, ma Prágában található, föltehetőleg a székesegyházi zsoltosmarítus kodifikálására íródott, hangjelzett kódex (a továbbiakban B).⁶ Ez utóbbinak hátránya, hogy az eleje csonka és hogy csak a tem-

³ Az ismert, kéziratok forrásokat közlő fontosabb katalógusok BARTONIEK Emma: *Codices Latini medii aevi*. Budapest 1940. (Catalogus Bibliothecae Musei Nationalis Hungarici 12 — Codices manuscripti latini 1); RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Budapest 1973; SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1981. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1). Minden egyes forrásra ebben az áttekintésben nem térhetek ki, a szoros értelemben vett esztergomi forrásokhoz ld. DOBSZAY László — KOVÁCS Andrea: *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae V/A. Esztergom/Strigoniium (Temporale)*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2004. 36–40. forrásjegyzékét.

⁴ A nem szoros értelemben vett esztergomi, de magyar rítusú zsoltosma-lekcionáriumokkal e sorozat további tanulmányaiban tervezek foglalkozni.

⁵ Zágráb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 67.

⁶ Prága, Strahovská Knihovna (Bibliotheca Monasterii Strahoviensis) DE. I. 7. = SZENDREI Janka: *Breviarium Notatum Strigoniense saeculi XIII*. Budapest 1998. (Musicalia Danubiana 17).

porális kötete maradt fenn, előnye viszont, hogy —mivel talán normatív másolópéldány lehetett— az olvasmányokat rövidítés nélkül hozza. Hosszú, dokumentálatlan időszak után következik a harmadik meghatározó forrás, az először 1480-ban kiadott *Breviarium Strigoniense* (a továbbiakban C),⁷ első magyar megrendelésre készült nyomtatványunk, amelynek tekintélyét megerősítik egyrészt a következő évtizedekben megjelent, nyomtatott esztergomi breviáriumok,⁸ másrészt a XV. századból való kéziratok emlékeink.⁹ Az alábbiakban e források alapján jellemzem az esztergomi zsolozsma-lekcionárium általános jellemzőit, majd sorra veszem a köztük mutatkozó, jellegzetes változatokat, végül pedig az egyes források sajátosságaira térek ki. Elemzéseim hátterét az általános római ismérvek és a bizonyíthatóan nem esztergomi eredetű, de magyar hagyományhoz tartozó olvasmányrendek nem teljes körű áttekintése adja, azaz ezekhez képest ítélek egy-egy jelenséget rítusmeghatározó vonásnak.

⁷ *Breviarium Strigoniense*. Velence 1480. (RMK III. 1.)

⁸ Az esztergomi breviáriumnak a következő nyomtatott kiadásairól tudunk (a RMK III. számítása, a megjelenés helye és éve szerint): 1. Velence 1480; 9. Nürnberg 1484; 30. Velence 1494; 174. Velence 1511; 184. Velence 1513; 195. Velence 1514; 206. Velence 1515; 231. Velence 1519; 258. Velence 1523; 263. Velence 1524; 447. Bécs 1558. A dőlt betűvel jelölt kiadásokhoz e tanulmány írásakor nem jutottam hozzá. A többi forrásban próbaképpen az ádventi szakasz, a nagyböjt negyedik hete és a pünkösd utáni második vasárnap hete olvasmányrendjét vettem össze. Az olvasmányok válogatása minden forrásban azonos volt.

⁹ A XIV. századból nem maradt fenn a tiszta esztergomi típust képviselő breviárium (az esztergominak tartott Gyulafehérvár/Alba Iulia, Biblioteca Batthyaneum R. II. 46. csonka, csak a pünkösd utáni időszakot tartalmazza, és itt is eltér a legjellegzetesebb esztergomi hagyománytól, mert nem közöl szermókat). A XV. századból nyolc kéziratot használtam referenciaképpen (a CAO ECE esztergomi kötetében földolgozott breviáriumok mindegyikét), ezek: Bécs, Österreichische Nationalbibliothek Cod. Vin. Palat. 1481., 1812. és 1829., illetve Salzburg, Bundesstaatliche Studienbibliothek M. 11. II./VI. E. 60. („Pálóczi-breviárium”); Párizs, Bibliothèque Nationale Ms. Lat. 8879. („Szathmári-breviárium”); Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmae 446. („Kálmáncsehi-breviárium”); Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmae 132; Gyulafehérvár/Alba Iulia, Biblioteca Batthyaneum R. I. 110. Ezekben szintén az első ádventi vasárnap, a negyedik nagyböjti vasárnap és a második pünkösd utáni vasárnap olvasmányait ellenőriztem (vö. a függelékben közölt táblázattal). A provizórikus eredmény így foglalható össze. Tökéletesen megegyezik a C forrással a Szathmári- és a Kálmáncsehi-breviárium. Nagyböjt negyedik vasárnapján a C kódex *Orat Moyses* szermójával szemben az A és a B kódex *Stabat Moyses* szermóját részesíti előnyben a bécsi Nationalbibliothek mindhárom, valamint a gyulafehérvári Batthyaneum és az OSzK Clmae 132-es kézírata. Az 1812-es jelzetű bécsi kódex átmeneti típust képvisel: ádvent első vasárnapján az A forrás szermóját közli (*Quoniam post tempus* a C *Audite quomodo*-ja helyett). Az összes XV. századi könyv tartalmaz homíliát a nagyböjti köznapokon. Végül néhány breviárium megfelel ugyan az esztergomi típusnak, de nem hoz szermót a nyári-őszi közvasárnapokon: ilyen a Pálóczi-breviárium, az OSzK Clmae 132-es és az 1812-es jelzetű bécsi kódex. Összegezve tehát a XV. századi források nem köthetők kizárólagosan az A, B vagy C kódexek hagyományának egyikéhez sem, de mindig megmaradnak az azokban fölkinált tételválasztások valamelyikénél, ha nem tekintjük a nyári szermónárium bizonyos forrásokra jellemző hiányát.

Szermók és homíliák

Az esztergomi rítus történetének és forrásainak eddigi kutatása alapján úgy tudjuk, hogy szoros értelemben vett változata a többi magyar rítusváltozatnál nagyobb mértékben és viszonylag hamar, föltehetőleg a XIII. század második felére egységesedett. Ehhez képest a többi magyarországi rítus, jóllehet rendelkezik egységesen meghatározó tulajdonságokkal, önmagán belül is többé-kevésbé széttartó. Kivételt képez a már említett zágrábi és pálos hagyomány, de ezek egységesedése később, Esztergomtól függetlenül következett be. Az olvasmányrendek összevetése ezt a benyomást messzemenően megerősíti. A legfontosabb szövegválasztások az első, XIII. századi forrástól az utolsó nyomtatott breviáriumig azonosak maradnak.

A szoros értelemben vett esztergomi olvasmányrend egyik jellemzője, hogy vasár- és ünnepnapokon az évnek majdnem minden időszakában következetesen alkalmazza a három szövegtípust, vagyis a három nokturnusra elosztva bibliai leckét, szermót és homíliát is használ. Az egyetlen kivétel a vízkereszt nyolcadnapjától hetvenedvasárnapig terjedő időszak, amikor a folytatólagos bibliai olvasmányok az első két nokturnus hat lekciónaként vannak elosztva. Más, nem esztergomi breviáriumban ez jóval gyakrabban fordul elő. Az önálló szermókészlet, vagyis a szermonárium megléte vagy hiánya ezért bármely magyar zsolozsma-olvasmányrend azonosításához kulcsfontosságú. Mint e tanulmány bevezetőjében már említettem,¹⁰ a szermók egy-egy fontosabb ünnepnapon hat lekción keresztül folytatódnak és kitöltik az első és a második nokturnus által biztosított helyet is. A bibliai olvasmány ilyenkor elmarad. Ez a jelenség az esztergomi temporáléra nem jellemző, de alkalmanként előfordul.

A három meghatározó forrás közti egyezések és különbségek arra utalnak, hogy a szermó- és a homíliakészlet (homiliárium) egymástól független, és ezt támasztja alá a nem esztergomi forrásokkal való összevetés is. Ez azt jelenti, hogy nem célszerű egy-egy liturgikus nap olvasmányanyagát egységben szemlélni és úgy vetni össze egy másikéval, hanem műfajonként kell mérlegelnünk az egyes nokturnusok lekcioit, azaz a bibliai olvasmányok, a szermók és a homíliák kiválasztását és elrendezését. Ezt a megállapítást árnyalja, de nem cáfolja meg, hogy a szermó gyakran szorosan kapcsolódik az első nokturnus bibliai olvasmányához, a homília pedig mindenképpen a nap miséjének evangéliumától függ.

További fontos észrevétel, hogy az egyházi év maga sem mutatkozik egységesnek. Az év egyes szakaszaiban nagyobb az egyezés, másokban kisebb, sőt bizonyos patrisztikus vagy későbbi szerzők műveinek használata is sokszor egy-egy időszakhoz kötődik. Ez a megállapítás ugyancsak kiterjeszthető a nem esztergomi forrásokra. Úgy tűnik tehát, hogy az olvasmányanyagot egyrészt műfaji bontásban, másrészt az egyházi év egy-egy szakaszára vetítve kell értékelni. Megkockáztathatjuk a munkahipotézist, miszerint az olvasmányanyag

¹⁰ *Magyar Egyházzene* XVI (2008/2009) 147. (Az előző rész elején található „Bevezetés” fölirat nem —amint a tördelés tévesen érzékeltetné— az első tartalmi egység, hanem az egész tanulmány alcíme.)

kezdeteinél egy-egy több kötetre elosztott szermonáriummal, illetve homiliáriummal érdemes számolni.¹¹

A szermonárium első, föltételezett téli kötetének jellemző szerzői a kései patrisztika, az V–VII. század atyái: Torinói Maximus, Nagy Szent Leó, Ruspei Fulgentius, Sevillai Izidor. Rajtuk kívül csak néhány ágostoni vagy pszeudo-ágostoni szöveg, illetve egy kevés Aranyszájú Szent János-fordítás képviseli a klasszikus patrisztikát.

A nyári időszak szermói rendszerint az első nokturnusban olvasott bibliai könyv kommentárjai, de évszázadokkal későbből. Néhány szórványszerű klaszszikustól eltekintve ebben a szakaszban a IX. század szerzőinek befolyása érvényesül: Luxeuil-i Angelomus, Hrabanus Maurus és Halberstadti Haymo kommentárjai. Nehezen elképzelhető, hogy a téli és a nyári válogatás alapjául ugyanaz a könyvtár és ugyanaz a szellemiség, tehát azonos liturgikus műhely szolgált volna. Ezt erősítik meg azok a források is, amelyek a téli szakaszban teljesen esztergomi jellegűek, a nyári időszakra viszont nem tartalmaznak szermonáriumot. Érdemes megjegyezni, hogy a szermók az esztergomi forrásokban általában nem kapnak címet, míg a homiliák igen. Ennek magyarázatát abban látom, hogy az olvasmányok szokásosan —tehát nemcsak a nagyheti szent háromnapban— cím nélkül olvastattak, de a homiliák nem nélkülözhatték a cím fölolvását, mert első lekiójukat az evangéliumi perikópa eleje vezette be. A cím az evangéliumi részletet segített elválasztani a hetedik lekiótól, és talán jelzés is volt az állva hallgatott evangélium után a kar leülésére.¹²

A homiliárium két uralkodó szerzője Nagy Szent Gergely és Beda Venerabilis. Szövegeik ugyanúgy jellemzők a téli és a nyári szakaszra, így a homiliárium esetében nyugodtan számolhatunk egységes kompozícióval, függetlenül attól, hogy a valamikori mintapéldány vagy -példányok egy vagy két kötetbe lettek elosztva.

A szerzők vizsgálata során a homiliáriumban egy másik egység válik el a környezettől, ez pedig a nagyböjti köznapok homiliakészlete. Mivel a nagyböjti köznapoknak a római liturgiában saját miséje van, saját evangéliumuk is kell, hogy legyen. A saját, köznap evangélium pedig elvileg azzal a következménnyel jár, hogy a matutínus egyetlen nokturnusának három lekiója ezt az evangéliumi perikópát kommentálja. Ennek ellenére mindkét XIII. századi breviáriumban bibliai olvasmányokat közöl a nagyböjti köznapokon, és csak

¹¹ Itt és a továbbiakban csak a magyarországi olvasmányanyagról nyilatkozom. Más hagyományok önálló vizsgálatot érdemelnének, azt azonban már a kutatásnak ezen a fokán ki lehet jelteni, hogy a válogatás hazai fejlemény, hiszen nemcsak az általam ismert külföldi, illetve rendi lektionáriumok különböznek az esztergomitól, hanem az a magyar rítusterületen belül is egyedinek mutatkozik. A zsolozsma lektionáriumáról szóló, általános szakirodalomhoz ld. az előző rész 22. és 24. jegyzetét.

A szermonárium, illetve a homiliárium kifejezést a vásár- és ünnepnapok második, illetve harmadik nokturnusára szánt, teljes olvasmányciklus jelölésére használom. Hogy ezeknek megfelelt-e a hagyományozás valamely szakaszában egy-egy tényleges (akár több kötetre bontott) kódex, azt fennmaradt emlékek hiányában nem dönthetem el biztonsággal, de igen valószínűnek tartom.

¹² A ceremóniális mozzanatokhoz ld. az előző rész 6. lábjegyzetét.

a XV. századra¹³ szorítják ki ezeket a köznapra rendelt homíliák. (Így történhet majd, amint a római breviáriumokban a XX. századig, hogy Izsáknak, aki hamvazószerda előtt még meg sem született, azután pedig nem említetik, nagyböjt második vasárnapjára már elhomályosodnak szemei, egy héttel később pedig —Jákob minden közbejötté nélkül— már a tizenhat éves Józsefről hallunk...) Ezek a köznapra rendelt homíliák a nagy nyugati egyházatyáktól, leginkább Ágostontól, másodsorban Ambrustól és Jeromostól valók. Közülük Ambrus sehol másutt nem, Jeromos csak elvétve, és jelentőségéhez, kedveltségéhez mérten Ágoston is csak ritkán fordul elő az esztergomi lekciónáriumban. Így biztosnak tekinthető, hogy a nagyböjt-köznapra rendelt homíliárium Esztergomban újítás, amelynek más források és más teológiai-irodalmi ízlés képezte alapját, mint környezetének. Mindez nem vonatkozik a nagyböjti csütörtökökre, amelyeknek csak a VIII. század eleje óta van —rendszerint a temporále más részéről kölcsönvett— propriumuk. Ezeknél a breviáriumok az adott evangéliumot használó, más liturgikus napokhoz utalják az imádkozót.

Bibliai olvasmányok

A bibliai olvasmányok hétköznapiakra eső szakaszai teljesen szőtt képet mutatnak. A vasárnapokon az egyezés nagyobb fokú, az egyes időszakok kezdetén pedig kiemelkedő. Így az egyszerű vasárnapokat a bibliai olvasmányanyag ki-sebbsége, a többhetes időszakok kezdő vasárnapjait nagyobb kristályosodási pontként rögzíthetjük. A hétköznapi szövegválasztásainak számbavételétől veszteség nélkül el lehet tekinteni.

A jelenség magyarázata az, hogy a breviáriumok a bibliai olvasmányokat folyamatként rendelik a több liturgikus napot átfogó időegységekhez, így a szöveg napokra és lekciókra való beosztása nem minősül kanonikusnak. Ha rendelkezésünkre állnának egyenes leszármazási sorba illeszkedő források is, talán sikerülne megállapítani ennél jelentősebb egyezéseket, vagyis a bibliaszöveg tagolásának is lennének jellemző hagyományai, de a három meghatározó forrás erre nem ad lehetőséget. Ugyanakkor éppen ez bizonyítja, hogy egyezéseik a rítus általános jellegzetességei, és nem közvetlen, szövegtörténeti rokonságra vezethetők vissza. Ez a jelen vizsgálat szempontjából csak növeli értéküket.

A kanonizáltság mértéke azonban nagyobb, ha vasárnapról vagy ünnepnapról van szó. Így történhet, hogy egy folyamatosan olvasott bibliai szöveg valamely szakasza elkezdődik egy adott vasárnapon, a hétköznapiakon —szombatig bezárólag— folytatódólagosan halad, majd nagyobb kihagyás után új, de még a megfelelő bibliai könyvből vett szakasz kezdődik el a következő vasárnapon, és halad tovább ugyanígy. Az ilyen megoldások távoli előzménye nyíl-

¹³ Mint fentebb jeleztem, a XIV. századból nem ismerünk megbízható esztergomi forrást. Ugyanakkor egy XIV. századi, magyar rítusú breviárium (Brassó/Braşov, Biserica evanghelică I. F. 82.) már tartalmazza a nagyböjt-köznapra rendelt homíliákat, aminek alapján valószínű, hogy a változás Esztergomban is már ekkor bekövetkezett.

ván egy folyamatos szöveg, amely azonban nem egészében rövidült le, hanem egy-egy hétre beosztott szakaszai váltak rövidebbé anélkül, hogy a vasárnapra eső kezdőpontok megváltoztak volna. Ugyanez mondható el a többhetes egy-egésekről. Így például a régi római források hetvenedvasárnaptól feketevasárnapig Mózes öt könyvét, József és a Bírák könyvét, június-júliusra a Királyok négy és a Krónikák két könyvét írták elő, míg az esztergomi és általában a középkori lektionáriumokban feketevasárnapig csak a Genézis, majd az Exodus első fele, augusztus kezdetéig pedig csak a Királyok négy könyve kerül sorra, méghozzá úgy, hogy az egyébként arányosan elosztott szakaszokból egy-egy héten csak a szakasz néhány fejezetnyi eleje szerepel ténylegesen.

Ezt a látszólag logikátlan eljárást mindenekelőtt az úgynevezett históriáknak, vagyis a szombat esti Magnificat-antifónák és a vasárnapi, de hét közben is ismételt responzóriumok ciklusainak köszönhetjük.¹⁴ Amennyire a források rekonstruálni engedik, eleinte csak az egy-egy hosszabb időszakhoz rendelt bibliai könyvek voltak rögzítve.¹⁵ A lekiók és a köztük énekelt responzóriumok között nem volt tartalmi kapcsolat, a responzóriumok —éppúgy, mint a korai antifónák vagy a mise proprium alaprétege— zsoltárszövegűek lehettek.¹⁶ Ez

¹⁴ A históriás responzóriumok megalkotását egy VIII. századi olvasmányreformmal hozza összefüggésbe Pio ALFONZO: *I responsori biblici dell'Ufficio romano*. Facultas Theologica Pontificii Athenaei Seminarii Romani, Róma 1936. Szerinte a római bazilikákhoz kötődő szerzetesközösségek a Benedek-regula alapján kapcsolták volna össze a responzóriumokat az olvasott bibliai könyvvel akkor, amikor a római egyház a 14. ordóban közölt olvasmányrendről áttért a 13. ordóban közlőre. Brad MAIANI: „Readings and Responsories. The Eighth-Century Night Office Lectionary and the *Responsoria Prolixa*”, *The Journal of Musicology* XVI/2 (1998) 254–281. meggyőzően cáfolja a Benedek-regula vonatkozó helyének túlértelmezését, és zenei elemzésében amellett érvel, hogy a históriás responzóriumok nem egyetlen réteghez tartoznak. Elfogadja viszont Pio Alfonso elgondolását, amennyiben szerinte is az olvasmányrend megváltozása tette szükségessé bizonyos újabb responzóriumok komponálását. Maga is idézi azonban Hilaire MAROT: „La place des lectures bibliques et patristiques dans l'office latin”, *Lex orandi* XXXV (1963) 151–154. kitételét, aki —Andrieu-vel egyetértésben— elképzelhetőnek tartja, hogy az egyes bazilikák hagyományában a kétféle olvasmányrend párhuzamosan élt, ezért nem kell föltétlenül a római egyház központi reformintézkedésére gondolnunk a liturgikusabb rendre való áttérés hátterében. Véleményem szerint a responzóriumciklus a maga kialakult alakjában mindenképpen későbbi, mint a 13. ordó olvasmányrendje, mert már egy, ahhoz képest erősen rövidített olvasmányciklusból indul ki. Az izaiási *Vidi Dominum* tétel jelenléte a novemberi históriában viszont arra utal, hogy egyes responzóriumok már léteztek abban az időben is, amikor Izaiás könyvét még nem ádventkor, hanem a többi prófétaival együtt olvasták, amint a 14. ordó föltételezi.

¹⁵ Ld. a 13–14. római ordóról írtakat az előző részben (ide tartozik még a 16. ordó is, amely a 14. közvetlen leszármazottja), Michel ANDRIEU: *Les Ordines Romani du haut moyen âge*. Peeters Publishers, Louvain 1931–1961. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29) II. 467skk., ill. III. 23skk. Brad Maiani főttebb idézett cikkét és hivatkozásait csak e tanulmány előző részének közreadása után ismertem meg, így utólag kell hangsúlyoznom, hogy igen hasznosak a responzóriumokén kívül az ordók olvasmányrendjeinek tanulmányozásához is. Ugyanehhez ld. még Aimé-Georges MARTIMORT: *Les lectures liturgiques et leurs livres*. Brepols, Turnhout 1992. (Typologie des sources du moyen âge 64).

¹⁶ Ioannes Michael HANSSENS SI: *Amalarii Episcopi Opera Liturgica Omnia* III. *Liber de ordine antiphonarii* ... Bibliotheca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1950. (Studi e Testi 145) 13–14., vö. az előző

a készlet szorult vissza később a vízkereszt nyolcada utáni hetekre, de korábbi, általánosabb jelentőségét sejteti, hogy az órómai antifonálék és ordók szerint akkor, amikor a matutínumban új bibliai könyv vagy könyvcsoport olvasására tértek át, szintén ezeket volt szokás énekelni. Ebben az állapotában kezdődött meg a valaha sokkal terjedelmesebb bibliai olvasmányanyag rövidülése. Ennek során a kezdőpont, azaz a bibliai könyv valamely hónap vagy időszak kezdetéhez rendelt eleje változatlan maradt, a folytatás viszont visszazsugorodott ehhez a kezdethez. Ha a fönti példáknál maradunk, így történhetett, hogy továbbra is hetvenedvasárnap kezdték a mózesi könyvek, illetve eredetileg pünkösdi nyolcada után a Királyok könyvei olvasását, de már jelentősen kevesebbet olvastak belőlük az időszak végéig, mint amennyit a VIII. századi források jeleznek.

E rövidülési folyamatnak egy jól körvonalazható állapotában jelentek meg újjáélesztésként a szombat esti Magnificat-antifónák és a históriás responzóriumok, amelyek révén tartalmi kapcsolat létesült a responzóriumok és a lektciók között. Az olvasmányanyag elcsökevényesedése ezután tovább folytatódott, de a responzóriumok és a lektciók összetartozása annyira nyilvánvaló volt, hogy többé nem lehetett tőle eltekinteni. Így a már rövidített, de addig folytatódó olvasmányanyag a továbbiakban szakaszokra hullott, amelyek számára ezután a históriák kezdetei jelentették azokat a változatlan kezdőpontokat, amelyek korábban a nagyobb bibliai egységek meghatározott naphoz rendelt kezdetei voltak.

Ez a tapasztalat azután tovább erősítette a vasárnapok olvasmányanyagának kanonizált voltát. Mivel a szöveg folytatódólagossága már nem volt alapvető élmény, azaz a folyamatos olvasás (*lectio continua*) a perikópaszerű olvasás felé tolódott, a vasárnapok olvasmányai akkor is kötötté váltak, ha nem kapcsolódott hozzájuk história. Ezt a folyamatot támogatta, hogy a szentek ünnepei kiszorították a hétköznapi bibliai olvasmányanyagot, így a bibliai szöveg már csak a vasárnapok első nocturnusában, teljesen perikópaszerűen jelent meg.

Összegezve tehát egy háromszakaszos rövidülési és kristályosodási folyamatról beszélhetünk. Az éves bibliaolvasás ősi fordulópontjain egybeesik a nagyobb olvasmányciklus kezdete, a história beiktatása és a vasárnap. Ezeken a pontokon a legnagyobb az egységesség. Erre rétegződnek az olvasott könyvet vagy könyvcsoportot további egységekre bontó históriák kezdőpontjai.¹⁷ Végül a kristályosodási pontok utolsó rétegét a históriákon belüli vasárnapok alkotják. E folyamat egyik végeredményeként áll előttünk a XIII. századi esztergomi breviáriumok bibliai olvasmányrendje.

Ezen belül két mozzanatot értékelhetünk esztergomi sajátosságnak. Az egyik, hogy hatvanadvasárnap nem folytatódik a Teremtés könyvének hetvenedvasárnap megkezdett szakasza, hanem néhány fejezet átugrása után Noé és a vízözön

részben idézett római ordókkal. A zsoltaresponzóriumok monografikus áttekintése Raymond LE ROUX: „Les Répons « De Psalmis » pour les Matines de l'Épiphanie à la Septuagésime”, *Études Grégoriennes* VI (1963) 39–148., ebből a responzóriumok ősiségéről ld. 40.

¹⁷ Hetenként változó históriák használata ugyanazon olvasmányanyag mellett a böjtelőre és a nagyböjtire jellemző.

elbeszélése kezdődik el. Ennek oka az, hogy Esztergom átvette a valószínűleg normann eredetű, úgynevezett Noé-históriát¹⁸ (ezt követte ötvenedvasárnap az elterjedtebb Ábrahám-história), amely viszont számos egyházban és eleinte talán Esztergomban sem volt ismert. Ennek az átvételnek közvetett emléke —amint alább még visszatérünk rá— kimutatható első fennmaradt breviáriumunkban.

A másik mozzanat az, hogy az esztergomi források Judit könyvét, amelynek olvasása szeptember negyedik vasárnapján indult, minden más könyvvel ellentétben nem az elején kezdik, hanem a hetedik vagy a nyolcadik fejezetnél. Ez a figyelemreméltó megoldás az egyetlen, amelynél az olvasmányok rövidítése nem tűnik gépiesnek. Judit tizenhat fejezetből álló könyve ugyanis egyetlen hétre van beosztva, egyetlen história alá. A legkorábbi források ugyanerre a hétre írják elő Eszter könyvét és Ezsdrás két könyvét is. Judit könyvének első hat fejezete egy, a laikus olvasó szemében meglehetősen érdektelen, hadtörténeti jellegű leírás arról, hogy hogyan nyomult előre az asszír hódítás Jeruzsálem falaiig. Judit tulajdonképpeni története csak a hetedik fejezettel kezdődik. Így ha a rövidítések szokásos mértékét alkalmazzuk, Judit könyvének olvasása befejeződött volna, még mielőtt a hősnő először említve van a szövegben. Úgy látszik, hogy ez az anomália a többenél jobban zavarta az esztergomi zsolozsma egykori megszerkesztőit.

A temporále áttekintése

Az esztergomi zsolozsma ádventi szakaszában —ősi római szokásnak megfelelően— Izaiás könyvéből származnak a bibliai olvasmányok. Mint már jeleztem, hétköznapiakra való elosztásukban általában nem érvényesül egységes elgondolás. B forrásunk eleje csonka, mégis föltűnő, hogy a kódex jelenlegi elejétől, ádvent harmadik csütörtökjétől kezdve minden napra azonos bibliai olvasmányokat rendel, mint a C forrás és így a XV–XVI. századi, nyomtatott breviáriumok. Nem egyezik viszont velük az A breviárium. Ez bizonyára annak köszönhető, hogy a B kódex székesegyházi másolópéldányként ténylegesen egyik őse a C forrásnak, míg az A forrás egy azonos rítust képviselő, de kevésbé reprezentatív könyv. Az előbbi Izaiás könyvének kezdetétől ádvent végéig folytatólagosan halad, így a 66 izaiási fejezetből ádvent végére éppen csak a 21-ig jut el. Az utóbbiak ezzel szemben nagyobb lépésekben haladnak, a vasárnapokat rögzítettnek tekintik, így a szombatokról a vasárnapokra hét-nyolc fejezetet ugranak át annak érdekében, hogy karácsonyig eljussanak a könyv végére. A vasárnapok nem bibliai szövegválasztásaiban majdnem teljes egység ural-

¹⁸ DOBSZAY László: „Historia de Noe”, in Franco BERNABEI — Antonio LOVATO (szerk.): *Sine Musica nulla Disciplina. Studi in Onore de Giulio Cattin*. Il Poligrafo, Venezia 2006. 137–162. összefoglalóan ld. uő: „The Histories of the Pre-Lenten Period”, in *Papers Read at the 12th Meeting of the IMS Study Group Cantus Planus Lillafüred/Hungary*, 2004. Aug. 23–28. Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest 2006. 565–581.

kodik. Mivel a B és a C forrás kapcsolata az időbeli távolság ellenére szorosabb, mint az A és a B forrásé, nem lehet kétséges, hogy az A és a C egyezése a teljes esztergomi hagyományra jellemző a B-ből hiányzó olvasmányok esetében is. Az egyetlen jellemző változat ádvent első vasárnapjának szermója: itt valószínűbb, hogy az eredetibb szöveg Torinói Maximus tévesen Ágostonnak tulajdonított beszédre szelvénye, míg a C forrás Halberstadti Haymótól idézett szakasza újításnak tekinthető. A kántorböjtök, akárcsak a már tárgyalt, nagyböjti köznapok, saját misével rendelkező, egy nokturnusos ünnepek, így homíliát igényelnek. Az ádvent harmadik hetére eső kántorböjti napjainak (szerda, péntek és szombat) homíliaválasztásában megegyeznek a források, érdekes ugyanakkor, hogy az A kódex a homíliával párhuzamosan föltüntet a kiszorult bibliai olvasmányt is.

Karácsony vigíliájától kiskarácsonyig az esztergomi hagyomány egységes. Bibliai olvasmányok az ünnep első nokturnusának egész Európában azonos válogatásán kívül nincsenek, a nyolcadban hatlektációs szermók olvasandók. Karácsonynak három miséje van, így a római zsolozsmában általános, hogy a harmadik nokturnus három lektórája három független, a nap három evangéliumához rendelt homília. Az azonban esztergomi sajátosság, hogy a második nokturnusban is három független, eredetileg még a B kódexben megszokotthoz képest is igen hosszú szermó szerepel: az első Izidortól, a második kettő Nagy Szent Leótól. Esztergom megőrizte a karácsonyi matutínumban a Máté-genealógia éneklését, de teljes szöveggel csak a C forrásban található meg. A két, egyébként önálló Leó-beszéd a C forrás már megvált, helyettük az első osztja két részre. A nyolcad napjaira¹⁹ rendelt beszédek végig ugyanazok, naponként egy-egy nokturnusra, azaz három lektóra elosztva. A felületes ránézésre mutató különbség abból fakad, hogy a beszédek más-más terjedelemben és tagolásban, két-három napra elosztva szerepelnek: ami az egyik forrásban a napi olvasmányanyag kezdete, az a másikban valamelyik közbülső lektóra kezdetének felel meg. Ugyanilyen értelemben vett egységességet tapasztalunk a kiskarácsony után következő nyolcadnapok (Szent István, János, Aprószentek) olvasmányválasztásában. A B kódex sajátossága, hogy Aprószentek nyolcadnapja után olvasmányokkal együtt közli a Boldogságos Szűz officium parvumának Gyertyaszentelőig érvényes változatát.

Vízkereszt vigíliája és napja mindenütt azonos olvasmányokat kap. Az egyedüli eltérés abból származik, hogy —karácsonnyal ellentétben— az első nokturnusban nem három, hanem csak egy vagy két különböző bibliai szakasz szerepel. Ha az utóbbi eset áll fenn, akkor a második két részre osztva alkotja a második és a harmadik lektóra anyagát. Az A és a C forrás az 55. fejezettel kezdődő, első olvasmányt folytatólagosan hozza a második és a harmadik lektórában, míg a terjedelmesebb adagokat választó B kódex a második lektórában

¹⁹ A karácsony nyolcadába eső ünnepek zsolozsmája mellett szokás volt kiszolozsmát végezni karácsony nyolcadáról: ez az egész évben szokásos, máriás officium parvum szerkezetét követte.

már a 60. fejezettel kezdi és ezt folytatja a harmadikban. A vízkereszti matutínium része volt —legalábbis a korai esztergomi források szerint— a Lukács-genealógia: ezt kiírva csak az A breviáriumban találjuk meg. Vízkereszt nyolcada olvasmányanyagának kialakítása ugyanazt a logikát követi, amely karácsony nyolcadánál érvényesült: a szermók naponként egy nokturnusban, több napra elosztva haladnak. Forrásaink ugyanazokat a szövegeket használják, de eltérő terjedelemben és tagolásban. Teljes vagy ahhoz közelítő összhangot csak a nyolcadba eső vasárnap és vízkereszt nyolcadnapján lehet fölfedezni.

Valamivel könnyebben áttekinthető a közönséges (évközi) időszak téli része, a vízkereszt nyolcadától hetvenedvasárnapig terjedő hetek sorozata. A vízkereszt nyolcada utáni vasárnapok homiliái végig azonosak. Az időszak megkülönböztető jegye, hogy a szoros értelemben vett esztergomi források egyedül itt hagyják el a második nokturnus szermóját, és folytatják a bibliai olvasmányokat hat lekción keresztül. Az évnek ez a néhány hete más értelemben is archaikusnak mutatkozik. Itt talált menedékre néhány olyan tétel, amely valaha elterjedtebb lehetett, de később új szövegek és dallamok szorították ki a közönséges időszak nyári szakaszából. Ilyen a zsoltár-responzóriumok már említett sorozata, vagy Esztergomban a Szent Ambrustól származó Deus Creator omnium-himnusz, és általában is jellemző ilyenkor a kisebb mértékű egyénítés (properizáció). Összhangban azzal, hogy az olvasott bibliai szöveghez, ez esetben Szent Pál leveleihez nem tartozik história, az egész időszak állandó, zsoltárszövegű szombat esti Magnificat-antifónát és vesperás-responzóriumot kap. Mindennek és annak a főtebb megfogalmazott észrevételnek alapján, hogy a szermonáriumot a homiliáriumtól függetlenül kell tekintenünk, a vízkereszt nyolcada utáni időszak azt teszi valószínűvé, hogy Esztergomban előbb a homiliárium rögzült. Ez az esztergomi hagyományon belül is egységesebb, és több párhuzammal rendelkezik a nem szoros értelemben esztergomi forrásokban. A déli és keleti országrészből származó, illetve periferiális esztergomi breviáriumok nagyobb fokú szermó-hiánya ennek a korábbi állapotnak a nyoma. A szermonárium tehát esztergomi újítás lehet, amely nem egyidejű a magyar zsolozsmahagyomány alaprétegével, de a XIII. századra már megszületett. Hiánya a nem szoros értelemben vett esztergomi forrásokban azt jelzi, hogy a főbb magyarországi rítusváltozatok a XIII. századra már körvonalazódtak — amint ezt első zsolozsmás forrásunk, a XII. századi Codex Albensis elemzése más szempontból igazolta.²⁰ A bibliai olvasmányok elosztását tekintve forrásaink már ismerős utakon járnak. Az A kódex az időszak elejétől kezdve folytatólagosan halad, így a páli levelek teljes korpuszát megközelítőleg sem fedi le: hetvenedvasárnap előtt még mindig csak az első Korinthusi levél 10. fejezeténél

²⁰ Graz, Universitätsbibliothek No. 211. (olim 40/90, 4°) = FALVY Zoltán — MEZEY László: *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. (Monumenta Hungariae Musica 1) az erdély-váradai rítusváltozat számos jellegzetességét már tartalmazza; leg-alaposabb elemzése SZENDREI Janka: *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest 2005. 104skk., a keleti régióra utaló jegyekekről 118–125., ill. 130–132.

jár. E forrás sajátossága még, hogy ad olvasmányokat az időszak ötödik hetére is, holott ehhez már nincs mise és ezáltal *zsolozsmaproprium* rendelve. A B és a C breviárium azonos logikát követ és a vasárnapokon megegyezik: az első héten a római, a második az első Korinthusi, a harmadikon a második Korinthusi, a negyedik a Galata, majd hétfőtől az Efezusi levelet olvastatják. A C forrás kisebb lépésekben halad, és —a közönséges időszakban tőle megszokott módon— a hét köznapjaira olykor csak kilenc lekiót ír ki. Ennek oka föltehetőleg az, hogy számításba veszi a szentek adott hétre eshető ünnepeit, amelyek az ünnepi időszak elmúltával legföljebb három köznapnak hagynak helyet.

A böjtelő vasárnapjaira szánt szermó- és homíliaválogatás hatvanadvasárnap második nokturnusát kivéve egységes. Itt a két, XIII. századi forráshoz képest a nyomtatott breviárium tér el. Érdekes módon ez biztosan nem tekinthető újításnak: a szöveg Ádám történetének kommentárját folytatja, ami archaizmusnak itt minősül, hiába van szó éppen a legfiatalabb forrásról. Amint ugyanis már utaltam rá, a böjtelő legkidolgozottabb formájában a három hétre három história jut: Ádám, Noé és Ábrahám históriája. Kezdetlegesebb változatában azonban csak kettő: az Ádám-, és egy kevert Noé-Ábrahám-história található meg.²¹ Míg az előbbi megoldás föltételezi, hogy a bibliai olvasmányok is a responzóriumok szövegét adó bibliai könyvből valók, az utóbbi megengedi a Teremtés könyvének folytatólagos olvasását és így a paradicsomi történetet magyarázó szermók alkalmazását. Az A breviárium a két állapot közti átmenet különös tanúja, hatvanad- és ötvenedvasárnap hetében tudniillik két-két olvasmányciklust közöl párhuzamosan (az utóbbi a kódexben függelékesen, a *commune sanctorum* után helyezkedik el). Az elsőben folytatólagosan halad a Genézis hetvenedvasárnap megkezdett szövegében, hatvanadvasárnap még a paradicsomkertben időzik, és csak ötvenedvasárnap érkezik a vízözönhöz. A másodikban a B és a C forrással megegyező módon hatvanadvasárnap kezdi Noé, majd ötvenedvasárnap —a párhuzamokhoz képest tizennégy versnyi elcsúszással— Ábrahám történetét. A Noé-história Esztergomban ennek alapján korai, de másodlagos átvételnek látszik.²² Egyébként a vizsgált breviáriumok ismét csak a bibliai szövegben való előrehaladás léptékére nézve különböznek.

²¹ DOBSZAY: *i.m.* 2. alfejezetében kifejti, hogy a három teljes história csak Krakkóra és Esztergomra, valamint a normann hagyományra (Normandia, Anglia, Trondheim, Linköping) jellemző. A források döntő hányada két históriát ismer, és ezek között is messze a legtöbb az Ádám-históriát használják hetvened- és hatvanadvasárnap hetében, míg a Noé-Ábrahám-históriát csak ötvenedvasárnap iktatják be. A magyar források közül ezt a megoldást követi az imént idézett Codex Albensis is.

²² Az A breviárium párhuzamos olvasmányrendjei és a C hatvanadvasárnapi szermóválasztása alapján föltételezhető, hogy a vsz. normann eredetű és talán lengyel közvetítéssel megismert Noé-história nem tartozik az esztergomi *zsolozsma* kezdeti rétegéhez. Minthogy a Codex Albensis még nem ismeri, az A forrás viszont már igen, ugyanakkor viszont az A és a C kódexben is érzékelhető a Codex Albensis-féle elrendezés emléke, átvételét a XII–XIII. századra tehetjük. Ugyanerre utal, hogy a kétféle responzóriumciklus még egy XV. századi, pozsonyi antifonáléban (Po-

A nagyböjt első napjai átmenetet jelentenek a böjtelő és a tulajdonképpeni nagyböjt olvasmányanyaga között. Hamvazószerda saját misével rendelkező köznap, így egyetlen nokturnusában mindhárom forrás ugyanazt az Ágoston-homíliát használja, csütörtöktől viszont érvényesül a korai és a kései források közt húzódó, legnyilvánvalóbb határvonal. Amint ugyanis már kifejtettem, a korai breviáriumok a nagyböjti köznapokon az éppen olvasott bibliai könyvből veszik a lekiókat (az A forrás ötvenedvasárnap hetében még párhuzamosan kétfélét), míg a kései források minden napra homíliát rendelnek. Ez a különbség közvetlen filológiai érveléssel támasztja alá, hogy az egyházi szerzők föltűnően eltérő válogatása utalhat az olvasmányanyag kronológiai rétegeire. Nagyböjt első vasárnapjának ünnepélyességét emeli ki, hogy Nagy Szent Leó böjti beszédét öt vagy hat lekióon keresztül hozzák a források (a korábbiakban a hatodik lekió helyén egy Gergely-beszéd áll). Ez összhangban van a responzóriumok válogatásával, hiszen nagyböjt hetei feketevasárnapig saját, bibliai históriákkal rendelkeznek, de az első vasárnapon, és így az első héten is általános böjti témájú tételek váltják ki a bibliai históriát. Az első hét néhány szórványos bibliai olvasmánya a B és a C forrásban egyaránt Ábrahám történetéből, a Genézis 21–24. fejezetéből való, de még a szövegben való előrehaladás mértékére is alig következtethetünk az itt esedékes kántorböjt miatt — valószínű, hogy a B kódex egy-egy fejezetet rendelt az egyes napokhoz, mert hétfőn, kedden és csütörtökön a 21., a 22. és a 24. fejezetet kezdi el. A 23. fejezet átugrása alapján a rendszer a kántorböjti homíliák beiktatása előtről származhat. Nagyböjt első hetének szerdája, péntekje és szombatja ugyanis saját misével rendelkező köznap. Ezek nemcsak mint nagyböjti köznapok, hanem mint kántorböjti napok kapnak saját evangéliumot, így a korai breviáriumok is rendelnek hozzájuk homíliát. Szerdán és pénteken a források között teljes az összhang, szombaton azonban az A kódex eltérő szöveget választ, és ugyanígy tesz majd a második böjti vasárnap homíliájánál is. A bibliai olvasmányok a második és a harmadik vasárnap azonosak, és a negyedik vasárnap is csak az A forrás tér el, akkor is csak néhány verssel, vagyis ugyanazon könyv ugyanazon tartalmi egységén belül marad. E három nagyböjti hét bibliai olvasmányanyagát az azonos könyvből vett responzorium-sorozatok szilárdították meg (Jákob, József és Mózes históriája). A köznapi olvasmányok a vasárnap által rögzített ponttól folytatódnak, az A kódexben kisebb lépésekben, a B-ben nagyobbakban, de mindkét forrás több fejezetet kénytelen kihagyni minden szombatról vasárnapra. Ami a kölcsönzött, csütörtöki homíliákat illeti, az első két hétben az azonos perikópához rendelt közvasárnapi homília bizonyul elsődlegesnek a nagyböjtihez képest (Órigenés és Gergely), a második két hétben viszont a jellegzetes nagyböjtköznapi szerzők, Ambrus és Ágoston is mutatják, hogy az azonos evangéliumot használó pünkösdi utáni szombat, illetve 16. vasárnap homíliája itt eltérő.

zsony/ Bratislava, Archiv Mesta EC. Lad. 2. [„Knauz 2”) is egymás után van lejegyezve — köszönöm Dobszay Lászlónak, hogy fölhívta figyelmemet erre az adatra.

A Szenvedés idejében az előző hetekből ismert eljárást folytatják a források. Feketevasárnap anyaga mindegyikben azonos, majd a C forrás minden napra homíliát közöl, míg az A és a B kódex Jeremiás könyvét olvastatja. Különös viszont, hogy most a B forrás halad kisebb lépésekben, de folytatólagosan, míg az A breviárium nagy ugrásokkal, mindennap jelentékeny részeket kihagyva halad, hogy nagyszerdára elérkezzék a könyv utolsó, 52. fejezetéhez. Virágvasárnap a bibliai olvasmányok szempontjából nem jellegzetes, de a B és a C breviárium szövegválasztása így is egybeesik. Nem a B forrásban szombaton befejezett szöveget folytatják, hanem pontosan Jeremiás könyve közepén, a 21. fejezetnél veszik föl újra a fonalat, így minden forrásunkban legalább az ideája megragadható a szöveg nem egészen két hét alatti végigolvasásának. Virágvasárnap szerzője és homíliája mindenütt megegyezik, és az egység tökéletessé válik a szent háromnapban. Ennek rendhagyó olvasmányanyagát már a legkorábbi római források rögzítik:²³ háromnokturnusos köznapokról lévén szó, az első nokturnusban Jeremiás Siralmi, a másodikban Szent Ágoston egyik zsoltármagyarázata, a harmadikban egy-egy páli levélrészlet kerül sorra. Esztergom szokása pontosan megfelel a római hagyománynak, de érdekes kivétel, hogy következetesen a 63. zsoltár kommentárját olvastatja az 54. zsoltáré helyett. A két zsoltár kezdősora (Exaudi Deus orationem meam) azonos, a kettő összetévesztése pedig nem új keletű. A legkorábbi római források —akár kiírják a zsoltárszámot, akár nem— az 54. zsoltár kommentárjára utalnak, de már a X. századi Német-római pontifikále ordója²⁴ a 64. zsoltár magyarázatát rendeli a szent háromnap matutinumaihoz. A magyar hagyomány kevert voltáról árulkodó adat, hogy a kérdéssel kapcsolatos első hazai forrás, a XI. századi, úgynevezett Hartvik-agenda²⁵ itt számmal az 54. zsoltárra, szöveggel viszont a 63. zsoltárra hivatkozik.²⁶

A húsvéti idő jellegzetessége az esztergomi zsolozsmában, hogy a matutinumokat végig egyetlen nokturnussal volt szokás tartani. Így a saját evangéliummal rendelkező napokon homília, egyébként pedig bibliai szöveg alkotta az olvasmányanyagot, míg a szerzők használata pünkösdi nyolcadáig szünetelt. A hétfői napok a forrásokból rendszerint hiányoznak, mert Esztergomban a tényleges vasárnapon húsvét napjának propriumát ismételték, és valójában hétfőn (vagy az első szabad köznapon) végezték el az adott vasárnap offíciúmat. Húsvét vasárnapján a források ugyanazt a Gergely-homíliát írják elő, és —mivel a nyolcad minden napjának saját evangéliuma van— többnyire megegyeznek a hétköznapi homíliák kiválasztásában is. Csak az A kódex jár külön

²³ A 13., 14. és 16. római ordóról írtakat ld. fentebb és az előző részben.

²⁴ Cyrille VOGEL — Reinhard ELZE: *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle* I–III. Vatikánváros 1963, 1972. (Studi e Testi 226–227, 269) II. 56.

²⁵ Zágráb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 165.

²⁶ FÖLDVÁRY Miklós István: *Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei*. PhD disszertáció, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktoriskola, Ökörtudományi Program 2008. = http://latin.elte.hu/munkatarsak/FM_files/disszertacio.shtml 236–237.

úton hétfőn, kedden és szerdán. Az első négy húsvét utáni vasárnap homíliái mindenütt azonosak, és megegyeznek a keresztjáró napok keddjére, az áldozócsütörtökre és annak vigíliájára szánt homíliák is. Pünkösd vigíliája, napja és egész nyolcada szinte végig azonos olvasmányokat kap, csupán a nyolcadba eső szerdán jelent kivételt az A, majd szombaton a B kódex szövegválasztása (mindkettő kántorböjti nap). A húsvét utáni 5. és 6. vasárnapon is az A breviárium mutatkozik eltérőnek. Archaizmus, mert Szentháromság vasárnapja kiszorította, de mindhárom forrásban azonos homíliával megtalálható pünkösd nyolcadnapja. Ami a bibliai olvasmányokat illeti, általános szokás szerint a fehérvasárnap utáni két hétben az Apokalipszis, az azt követő két hétben a közönséges (katolikus) levelek, majd újabb két hétig az Apostolok Cselekedetei képezik a köznapi olvasmányanyagot. A kéthetes ciklusok eleje természetesen minden forrásban egybeesik, utóbb viszont eltérő módon és ütemben haladnak. A Jelenések könyvének 22 fejezetét az A forrás folyamatosan olvassa, és ténylegesen mindössze a 6. fejezetig jut. A B és a C breviárium a második hetet egyaránt a 7. fejezettel kezdi, de így is csak néhány fejezetnyit haladnak egy-egy héten: a B forrás végül a 13., a C a 9. fejezetig érkezik el. Úgy látszik, a pihenés idejének (*tempus relaxationis*) tekintett húsvéti időben ezzel sem akarták megterhelni az imádkozókat... A második két hétben a C kódex gépi-esen rövidít: az egész kéthetes időközt a Jakab-levéllal tölti ki. Ezzel szemben az A és a B forrás Péter apostol második levelével indítja a második (tehát a húsvét utáni negyedik) hetet. Egy-egy héten belül az A forrás mechanikusan, kis lépésekben halad, így az első héten a Jakab-levelet olvastatja, a másodikban —némi kihagyással— a Péter-levelet. A B forrás az első hét péntekjén kezdi Péter apostol első levelét, majd a második hét szerdáján János apostol leveleit, tehát legalább törekszik a két hétre rendelt teljes szöveganyag elolvastatására. Az Apostolok Cselekedeteinek olvasása a hét elejét lefoglaló Lítania minor miatt valójában csak áldozócsütörtök után kezdődik. Mégis a hét első napjaira kijelölt, „lappangó” olvasmányoknak lehet köszönhető, hogy az A forrás ekkor nem a könyv elejét, hanem már az 1. fejezet 12. versét hozza. A szöveg ettől kezdve —a vasárnapot is beleértve— minden breviáriumban folyamatos.

A húsvéti időnél kevésbé megállapodott a nyári időszakot kezdő két, temporális ünnep, Szentháromság-vasárnap és Úrnapja olvasmányanyaga. A B kódex egyedülálló vonása, hogy Szentháromság vasárnapját nyolcaddal látja el, a nyolcad minden napjára kiterjedő olvasmányanyaggal. E sorozat sehol másutt nem jelenik meg, rövid életű újítási kísérletnek kell fölfognunk, helyette egy toledói zsinati dokumentum volt az A és lesz a C forrás szerzője a nyolcad nélküli ünnepen. A homília tekintetében a B és a C breviárium között van összhang. Úrnapja ünnepe a XIII. századi könyvekben még újdonság, jellemző, hogy nemcsak szerzője és homíliája, de még evangéliuma sem azonos a B és a másik két, vele szemben egyező forrás szerint — a B kódex úrnapjára officiuma egyébként is közismerten rendhagyó, például tizenkét lekiót használ és him-

nuszt énekeltet a matutínumban.²⁷ Ahogyan a Szentháromság-vasárnap liturgikus rangja csökken, úgy nő Úrnapjáé: a két korai forrásban még nincs nyolcada, a C breviáriumban viszont a teljes nyolcadon át olvasható IV. Orbán pápának az ünnepet általánosan kihirdető bullája.

A pünkösöd utáni időszak áttekintése ahhoz képest, hogy az egyházi évnek mintegy felét tölti be, viszonylag egyszerű. A vasárnapok első noktornusai-ban és a hétköznapiakon a históriának megfelelő bibliai könyvek olvastatnak, összhangban a hozzájuk rendelt responzórium-sorozatokkal. Így Úrnapja után augusztusig a Királyok négy könyve kerül sorra, mégpedig úgy, hogy az első könyv nem egészen három hétre, a második valamivel több mint egy hétre, a harmadik és a negyedik pedig egyaránt két hétre van beosztva. A források haladási üteme szokás szerint eltérő, de a vasárnapok bibliai olvasmányai —a második pünkösöd utáni hét kivételével, ahol csekély eltérést találunk— végig pontosan egybeesnek. Ugyanez mondható el az augusztusban olvasott salamoni könyvekről. Ténylegesen három héten át csak a Példabeszédek, majd a negyedik héten a Prédikátort olvasták Esztergomban, de a vasárnapi olvasmányok kezdete mindhárom forrásban végig azonos. Szeptember első két hetében Jób, harmadik hetében Tóbiás, negyedik hetében Judit könyve volt az olvasmányanyag, és a vasárnapi egybeesés —ha eltekintünk attól, hogy az A kódex Judit könyvét nem a 7., hanem a 8. fejezettel kezdi— itt is teljes, még-hozzá nemcsak a könyvek elején, hanem abban is, hogy a második szeptemberi héten Jób könyvét a 6. fejezet elejétől folytatják. Októberben a Makkabeusok könyveit forrásaink három hétre osztják be. A legteljesebb forrás, a B kódex alapján arra következtethetünk, hogy tényleges olvasmányanyagnak az első Makkabeus könyvet tekintették, mert annak 14. fejezetével fejeződik be a lekción sorozata, összesen pedig a könyv 16 fejezetet tartalmaz. A vasárnapi egybeesés itt is majdnem teljes, csak az A forrás tér el a második hét kezdetén, de ott is mindössze 10 bibliai verssel. Novemberben a próféták könyvei olvastatnak az ádventhez kapcsolódó Izaiás és a Szenvedés idejében szokásos Jeremiás kivételével. Az anyag a forrásokban négy hétre van elosztva, a vasárnapok kezdő olvasmányai itt is végig megegyeznek. Az ütemezés szerint két héten át Ezékielből (a felezőpont itt a 12. fejezet eleje), egy hétig Dánielből, majd az utolsó héten a kisprófétákból vették az olvasmányok. Az A forrás vége csonka, de valószínűnek látszik, hogy ezt a rendszert követte, éppúgy, mint a C breviárium. A B kódex viszont —habár az utolsó hét hétfőjénél megszakad— egy átgondoltabb tervet követ. A harmadik novemberi hét szerdáján kezdi Hóseás könyvét, majd a további napokon végig egy-egy kisprófeta könyvének kezdete nyitja a lekciónkat. Mivel a csonka részen éppen annyi nap hiányzik, amennyi ahhoz kell, hogy a tizenkét kisprófeta száma teljes legyen, föltételezhetjük, hogy Dániel könyvére azért nem jutott egy teljes hét, mert az egyházi év utolsó tizenkét napját a megfelelő számú rövid bibliai könyvvel párosították. A nem

²⁷ SZENDREI: *i.m.* 262.

bibliai olvasmányok ennél is egységesebb képet mutatnak. A három forrás szövegválogatása az egész nyári időszakban szinte tökéletesen megegyezik, mind a vasárnapok, mind az őszi kántorböjt homíliai vonatkozásában. A homiliáriumban mindössze egy, a szermonáriumban három kisebb eltérés fedezhető föl. Az előbbiben a C, az utóbbiban szintén a C és kétszer az A breviárium viselkedik rendhagyóan. A C forrás eltér a másik kettőtől a pünkösdi utáni első vasárnap homíliaválasztásában. Ez a vasárnap többszörösen elnyomott helyzetben volt, hiszen előbb pünkösdi nyolcada, majd Szentháromság vasárnapja rétegződött rá, így homíliája pusztán liturgiátörténeti kövületnek tekintendő. Ugyancsak a C forrás a Királyok könyvének negyedik vasárnapján nem közöl szermót, hanem —archaikus módon— a második nokturnusban is folytatja a bibliai szöveget: ez következtelen megoldás, így nem szabad belőle általánosabb, magán a forráson túlmutató következtetést levonnunk. Az A forrás szermóválasztása Judit könyvének vasárnapján eltér a többiétől: mivel ez az egyik hely, ahol a bibliai könyv kezdetében is különbség ragadható meg, a helyet jellegzetesnek lehet tartani. Végül megint az A forrás hoz a többitől eltérő szermót a Makkabeus könyvek harmadik vasárnapján. Mint jeleztem, a szeptemberi kántorböjt olvasmányszövegei mindenütt megegyeznek, de az A kódex péntekre nem ad homíliát, noha az evangéliumi szakasz kezdetét föltünteti. A teljesség kedvéért meg kell említenem azt is, hogy mivel az A kódex utolsó vasárnapja nincs dokumentálva, az itt regisztrált szermó- és homíliaegyeztetés csak a B és a C forrásra terjed ki.

Összegezve az áttekintést kijelenthetjük, hogy a magyarországi, és azon belül a szoros értelemben vett esztergomi zsolozsma-lekcionárium nem esetleges válogatás, hanem mind fölépítését, mind egyes szövegválasztásait tekintve a XII-től a XVII. századig érvényesülő, rítusmeghatározó jellegzetesség, amelynek részletei sokat segíthetnek egyes források eredetének és korának pontosabb meghatározásában, illetve az ismert források osztályozásában.²⁸ Hátravan, hogy az így nyert módszereket és tanulságokat kiterjesszük a nem szoros értelemben esztergomi, de magyarországi egyházmegyes rítust képviselő breviáriumokra is.

²⁸ A lekcionárium az antifonále tételeihez képest tehát aprólékosabb elemzést tesz lehetővé, és hasznos lehet az antifonále szempontjából még földolgozatlan források közelebbi eredetének gyors, áttekintő meghatározásához. Mégis óvatosságra int, hogy egy breviárium, ha csak ritkán is, bizonyulhat valamely egymástól független lekcionárium, illetve antifonále kompilációjának. Ez lehet pl. a háttere annak, hogy míg a Gyulafehérvár/Alba Iulia, Biblioteca Batthyaneum R. I. 110. olvasmányanyaga a legtisztább esztergomi típust képviseli, antifóna- és responzóriumkészlete alapján —Kovács Andrea véleménye szerint— az esztergomi breviáriumok közt periferiálisnak mutatkozik.

Nap	Incipit	1481	1812	1829	Pál.	Szatm.	Kálm.	132	110
Adv/d1/s	<i>Quoniam post tempus</i>	–	+	–	–	–	–	–	–
Adv/d1/s	<i>Audite quomodo</i>	+	–	+	+	+	+	+	+
Adv/d1/h	<i>Puto res ipsa</i>	+	+	+	+	+	+	+	+
Qu/d4/s	<i>Stabat Moyses</i>	+	+	+	–	–	–	+	+
Qu/d4/s	<i>Orat Moyses</i>	–	–	–	+	+	+	–	–
Qu/d4/h	<i>Ecce appropinquante</i>	+	+	+	+	+	+	+	+
Pent/d2/s	<i>Quadragesima dies</i>	+		+		+	+		+
Pent/d2/h	<i>Hoc distare</i>	+		+		+	+		+

A kiegészítő forrásként használt esztergomi breviáriumok szermó-
és homíliaválasztásai (vö. a 9. lábjegyzettel)

Az esztergomi olvasmányrend legjellemzőbb tételei

Az alábbi függelék egy, a teljes olvasmányrendet közlő táblázat kivonata, célja csupán a tanulmányban foglaltak szemléltetése. A táblázatba kizárólag azokat a tételeket vettem föl, amelyek egyrészt az egyházi év jelentékeny napjaihoz kötődnek (vasárnapok, ünnepek, kántorböjtök/vigíliák), másrészt amelyeken a három főforrás közül legalább kettő megegyezik. Az „Incipit” oszlopban a tétel kódexek szerinti kezdete szerepel, a bibliai olvasmányok esetében egysoros, a nem bibliaiaknál háromsoros kezdettel. A „Dies” oszlopban a liturgikus alkalom látható az antifóna-összkiadás (DOBSZAY László — SZENDREI Janka: *Monumenta Monodica Medii Aevi V. 1–3. Antiphonen*. Bärenreiter Kassel, Bazel—London—New York—Prága 1999.) rövidítési rendszere szerint. A „Titulus” oszlopban a kódexekben található szerzőmegjelölést tüntettem föl, ha volt ilyen. Az „Auctor/Locus” oszlopban a bibliai helyet, illetve a patrisztikus forrást jelöltem a stuttgarti bibliakiadások (NESTLE — ALAND: *Novum Testamentum Graece*. 27. revidierte Auflage. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1989 und 1993. 35*–36*), illetve a *Patrologia Latina* rövidítési rendszere szerint. A „PL” oszlopban az utóbbi sorozat szerinti kötet- és hasábszám áll, ha azonosítható patrisztikus szövegről volt szó. A „Fontes” oszlopban az adott tételt tartalmazó forrásra utaltam a tanulmányban is használatos nagybetűvel, a három forrás egybeesését = jelöli. Végül a „Textus” oszlopban a kommentárszövegek alapját képező perikópa kezdetét adtam meg. Ez néhány esetben az olvasmány tulajdonképpeni kezdetét jelenti: ha így volt, az első oszlopban közölt incipit a bibliai idézet utáni szövegkezdetnek értendő. Az év heteit a táblázatban egyszeres vízszintes vonal választja el egymástól; a kettős vízszintes vonal az egyházi év időszakait és a pünkösd utáni időben a históriákat különíti el. Az olvasmányok típusait (bibliai lecke, szermó, homília) nem érzékeltettem: ezek a sorrendből, a forrásból és az alapul szolgáló perikópa megadásából kikövetkeztethetők.

<i>INCIPIT</i>	<i>DIES</i>	<i>Titulus</i>	<i>Auctor/Locus</i>	<i>PL</i>	<i>Fontes</i>	<i>Textus</i>
Visio Isaïæ filii Amos quam vidit super Iudam et ...	Adv/D1		Is 1,1		A C	
Puto res ipsa exigit ut quæramus. Frequenter quidem Iesus venit in Ierusalem sicut Ioannes testatur numquam tamen sibi adhibuit ministeria ...		Greg.	Ioan. Chrys. Hom. 1. Adv/D1 (incipit tantum)	95, 1159	A C	<i>Cum appropinquasset</i>
Superiore dominica capitulum evangelicum disserentes partem quandam ex illo perstrinximus superest ut sequentia decurramus. Descripsimus ...	Adv/D2		Max. Taur. Hom. 3.	57, 227	A C	
Dominus ac Redemptor noster paratos nos invenire desiderans senescentem mundum quæ mala sequantur denuntiat ut nos ab eius amore ...		Greg.	Greg. Hom. in ev. 1.	76, 1077	A C	<i>Dixit ... Erunt signa</i>
Legimus sanctum Moysen populo Dei præcepta dantem ubi dixit. Audi Israel Dominus Deus tuus Deus unus est. Non potest esse maior non potest ...			Anon. (Aug.?) Sermo 245. De mysterio Trinitatis et incarnationis	39, 2196	A C	
Quærendum nobis est fratres carissimi Ioannes propheta et plus quam propheta qui venientem ad Iordanis baptisma Dominum ostendit dicens.		Greg.	Greg. Hom. in ev. 6.	76, 1095	A C	<i>Cum audisset Ioannes</i>
Exordium nostræ redemptionis fratres carissimi hodierna nobis sancti evangelii lectio commendat quæ angelum de cælis admissum narrat ad ...	Adv/H3/f4		Beda. Hom. 1. Annunt.BMV.	94, 11	=	<i>Missus est Gabriel</i>
[ple]na Dominus tecum benedicta tu in mulieribus. Quæ salutatio quantum humanæ consuetudini inaudita tantum est beatæ Mariæ dignitati congrua.						
Lectio quam audivimus sancti evangelii et redemptionis nostræ nobis semper veneranda primordia prædicat et salutaria semper imitandæ ...	Adv/H3/f6	Beda	Beda. Hom. 2. Visit.BMV	94, 15	=	<i>Exsurgens Maria</i>
Redemptoris nostri Præcursor quo tempore verbum prædicationis accepit memorato Romanæ rei publicæ principe et Iudææ regibus designatur cum dicitur.	Adv/H3/S	Greg.	Greg. Hom. in ev. 20.	76, 1160	=	<i>Anno quintodecimo</i>

Audite me qui sequimini quod iustum est et ... Vos inquam convenio o Iudæi qui usque in hodiernum diem negastis Filium Dei. Nonne vestra vox illa est quando eum videbatis miracula ... Ex huius nobis lectionis verbis fratres carissimi Ioannis humilitas commendatur qui cum tantæ virtutis esset ut Christus credi potuisset elegit ... Quæ fuit necessitas ut desponsata esset Maria Ioseph nisi propterea quatenus hoc sacramentum diabolo celeretur et ille malignus fraudis ...	Adv/D4		Is 51,1 Aug. Contra Iud. 11. cf. OR XI. (incipit tantum)	42, 1123 78, 1031	=	
		Greg.	Greg. Hom. in ev. 7.	76, 1099	=	<i>Miserunt Iudæi</i>
	Vig.Nat	Orig.	Orig. Hom. 17. Vig.Nat.	95, 1162	=	<i>Cum esset desponsata</i>
Primo tempore alleviata est terra Zabulon et ... Consolamini consolamini popule meus dicit ... Consurge consurge induere fortitudine tua Sion ... Natalis Domini dies ea de causa a patribus votivæ sollemnitatis institutus est quia in eo Christus pro redemptione mundi nasci corporaliter voluit ... Salvator noster dilectissimi hodie natus est gaudeamus neque enim locum fas est esse tristitiæ ubi natalis est vitæ. Quæ consumpto mortalitatis ... Exsultemus in Domino dilectissimi et spiritali iucunditate lætemur quia illuxit nobis dies redemptionis novæ reparationis antiquæ ... Quia largiente Domino missarum sollemnia ter hodie celebraturi sumus loqui diu de evangelica lectione non possumus. Sed nos aliquid vel ... Nato in Bethlehem Domino Salvatore sicut sacra evangelii testatur historia pastoribus qui in regione eadem erant vigilantes vigilias super gregem ...	Nat		Is 9,1 Is 40,1 Is 52,1		= = =	
		Isid.	Isid. De eccl. off. 26.	83, 761	=	
		Leo	Leo. Sermo 21. Nat.	54, 190	=	
			Leo. Sermo 22. Nat.	54, 193	A B	
		Greg.	Greg. Hom. in ev. 8.	76, 1103	=	<i>Exiit edictum</i>
		Beda	Beda. Hom. 6. Nat.	94, 34	=	<i>Pastores loquebantur</i>

Quia temporalem mediatoris Dei et homini Iesu Christi nativitatem sanctorum evangelistarum verbis Matthæi videlicet et Lucae manifestatum ...		Beda	Beda. Hom. 7. Nat.	94, 38	=	<i>In principio erat</i>
Heri celebravimus temporalem sempiterni regis nostri natalem hodie celebramus triumphalem militis sui pas- sionem. Heri enim rex noster trabea carnis ...	Steph.m.		Fulg. Sermo 3. Steph.m.	65, 729	=	
Hoc quod ante dixeram vos implete mensuram pa- trum vestrorum ad personam Domini pertinere eo quod occidendus esset ab eis. Potest et ad ...		—			B C	<i>Dixit Iesus turbis ... Ecce ego</i>
Ioannes apostolus et evangelista filius Zebedæi frater Iacobi virgo electus a Domino atque inter ceteros ma- gis dilectus. Qui etiam super pectus ...	Joh.ap.		Isid. De ortu et obitu patrum 72.	83, 151	=	
Lectio sancti evangelii quæ nobis lecta est fratres mei tanto maiori a nobis intentione debet per singula ver- ba pensari quanto magna supernæ ...		—	Beda. Hom. 8. Joh.ap.	94, 44	=	<i>Dixit Iesus Petro</i>
Zelus quo tendat quo prosiliat livor invidia quo fera- tur Herodiana hodie patefecit immanitas. Quæ dum temporalis regni æmulatur angustias æterni ...	Innoc.mm.		Petr. Chrys. Sermo 152. Innoc.mm.	52, 604	=	
De morte pretiosa martyrum Christi innocentium sa- cra nobis est fratres carissimi evangelii lectio recitata in qua tamen omnium Christi martyrum ...		Beda	Beda. Hom. 9. Innoc.mm.	94, 50	=	<i>Angelus Domini appa- ruit</i>
Gloriosi martyr is Thomæ fratres carissimi natalem ce- lebrantes quia totius vitæ et conversationis eius insi- gnia recolere non sufficimus passionis eius ...	Thom.m.		Anon. Passio 2. S. Thom. Cant.	190, 323	=	
In adventu dominico fratres carissimi cui honorem debitum præsentis festivitatis deferimus multimoda cælestium mysteriorum gratia revelatur. Hodie ...	Nat/die 2	Max.	Max. Taur. Hom. 15.	57, 253	=	
Semper quidem dilectissimi diversis modis multisque mensuris humano generi bonitas divina consuluit et plurima providentiæ suæ munera ...	Nat/D		Leo. Sermo 24. Nat.	54, 203	=	

Si quis superiora evangelii verba diligenter legendo inspiciat agnoscit non sine causa Ioseph et Mariam super his quæ dicebantur de puero Iesu fuisse ...		—			=	<i>Erant pater Iesu</i>
Circumcisio Domini nostri Iesu Christi sicut et mors et resurrectio pro nobis facta est ut sollemni purgatione mundati nequaquam iam ulterius ...	Oct.Nat		Cf. Hier. Orig. Translatio 39. Hom. 14.	26, 246	B C	
Sanctam venerandamque præsentis festi memoriam paucis quidem verbis evangelista comprehendit sed non pauca cælestis mysterii virtute gravida reliquit.		Beda	Beda. Hom. 10. in Oct.Nat.	94,53	=	<i>Cum consummati essent</i>
Lectio Actuum apostolorum quæ nobis hodie lecta est fratres dilectissimi cum plurimum habeat in ipsa specie admirationis non minus tamen in mysterio ...	Oct.Steph.m.		Max. Taur. Hom. 64.	57, 379	B C	
Quia in pectore Iesu sunt omnes thesauri sapientiæ absconditi merito beatus Ioannes evangelista super pectus eius recubuit quem maiorem ceteris ...	Oct.Joh.ap.				B C	
Dedicatur novus ab infantibus sermo sanctis laudibus Christi. In gloriam Domini primam vocem aperiunt innocentes fiunt disertis laude qui fuerant ...	Oct.Innoc.mm.		Ioan. Chrys. Hom. 39. Innoc.mm.	95, 1176	B C	
Redemptoris nostri Iesu Christi in carne ostensionem veneranda prævenientes sollemnitate opportunum est ex lectione sancti evangelii verba ...	Vig.Ep	—			=	<i>Defuncto Herode</i>
Omnes sitientes venite ad aquas et qui non ...	Ep		Is 55,1		=	
Nostis fratres carissimi quia dies iste qui a nobis in honorem Domini per annos singulos celebratur ore cunctorum fidelium Epiphania nuncupatur.			Fulg. Sermo 4. Ep.	65, 732	=	
Sicut lectionem evangelicam fratres audistis cæli rege nato rex terræ turbatus est quia nimirum terrena altitudo confunditur cum celsitudo cælestis ...		Greg.	Greg. Hom. in ev. 10.	76, 1110	=	<i>Cum natus esset</i>

Celebrato proximo die quo intemerata virginitas humani generis edidit Salvatorem Epiphaniæ dilectissimi veneranda festivitas dat ...	Ep/die 2		Leo. Sermo 31. Ep.	54, 235	=	
Gaudete in Domino dilectissimi iterum dico gaudete quoniam brevi intervallo temporis post sollemnitatem nativitatis Christi festivitas ...	Ep/die 3	Leo	Leo. Sermo 32. Ep.	54, 237	B C	
Iustum et rationabile dilectissimi veræ pietatis obsequium est in diebus quibus divinæ misericordiæ opera protestantur toto corde gaudere et ...	Ep/D		Leo. Sermo 34. Ep.	54, 244	=	
Aperta est nobis fratres carissimi sancti evangelii lectio recitata neque opus est ut in ea quid exponendo loquamur. Describit namque ...		—	Beda. Hom. 12. Ep/D1	94, 63	=	<i>Cum factus esset Iesus</i>
Hodiernam festivitatem dilectissimi apparitio Domini et Salvatoris nostri sicut nostis illustrat. Et hic ille est dies quo ad cognoscendum ...	Oct.Ep	Leo	Leo. Sermo 35. Ep.	54, 249	B C	
Lectio sancti evangelii quam modo fratres audivimus magnum nobis et in domino et in servo dat perfectæ humilitatis exemplum. In domino ...		—	Beda. Hom. 11. Ep.	94, 58	=	<i>Venit Iesus a Galilæa</i>
Paulus servus Iesu Christi vocatus apostolus ...	Ep/D1		R 1,1		=	
Quod Dominus noster atque Salvator ad nuptias vocatus non solum venit sed et miraculum ibidem quo convivas lætificaret facere dignatus est ...		Beda	Beda. Hom. 13. in Ep/D2	94, 68	=	<i>Nuptiæ factæ sunt</i>
Paulus apostolus Iesu Christi ... et Sosthenes ...	Ep/D2		1K 1,1		B C	
Docente in monte Domino discipuli venerunt ad eum sicut alacres sicut domestici sicut proximi sicut amici vel fratres. Ideo et Dominus ait ad illos.		—	Orig. Hom. 54. Ep/D3	95, 1189	=	<i>Cum descendisset Iesus</i>
Paulus apostolus Iesu Christi ... et Timotheus ...	Ep/D3		2K 1,1		B C	

Ingrediente Domino in naviculam secuti sunt eum discipuli eius non imbecilles sed firmi et stabiles in fide mansueti et pii spernentes mundum non ...		—	Orig. Hom. 55. Ep/D4	95, 1196	=	<i>Ascendente Iesu in naviculam</i>
Paulus apostolus non ab hominibus neque per ...	Ep/D4		G 1,1		B C	
In principio creavit Deus cælum et terram. Terra ...	D70		Gn 1,1		=	
Dignitas humanæ originis facile agnoscitur considerata sublimitate auctoris. Nec enim facile poterat esse nec leve quod manus sacra confixit ...			Ioan. Chrys. Hom. 60. D70	95, 1205	=	
In explanatione sua multa ad loquendum sancti evangelii lectio postulat quam volo si possum sub brevitate perstringere ne vos et extensa processio ...		Greg.	Greg. Hom. in ev. 19.	76, 1154	=	<i>Dixit ... simile ... patrifamilias</i>
Noe cum quingentorum esset annorum genuit ...	D60		Gn 5,32		B A ² C	
Nemo qui nesciat a principio hominem sic a Deo plasmatum ut instrueretur providentia consilio formaretur rationis capax divina prudentia ...			Ioan. Chrys. Hom. 62. D60	95, 1208	B A	
Lectio sancti evangelii quam modo fratres carissimi audistis expositione non indiget sed admonitione. Quam enim per semetipsam Veritas exposuit ...		Greg.	Greg. Hom. in ev. 15.	76, 1131	=	<i>Dixit ... similitudinem ... exiit</i>
Dixit Deus ad Noe. Fac tibi arcam de lignis ...	H60/f2		Gn 6,14		B A ² C	
Anno sexcentesimo vitæ Noe mense secundo ...			Gn 7,11		A ² C	
Dixit Dominus ad Abraham. Egredere de terra ...	D50		Gn 12,1		B C	
Fides est religionis sanctissimæ fundamentum castitatis vinculum amoris subsidium. Hæc sanctitatem firmat castitatem roborat dignitate ...			Ioan. Chrys. Hom. 65. D50	95, 1210	=	
Redemptor noster prævidens ex passione sua discipulorum animos perturbandos eis longe ante et eiusdem passionis poenam et resurrectionis suæ ...		Greg.	Greg. Hom. in ev. 2.	76, 1082	=	<i>Assumpsit Iesus duodecim</i>
Cum ingressus esset Abraham Ægyptum ...	H50/f2		Gn 12,14		B C	

Clemens et pius Dominus Deus noster humanum genus quod prædestinaverat ad vitam non est passus relinquere in morte sed ita ut suasionem deceptum ...	Cin/f4	—	Aug. (?)	38, 243	=	<i>Dixit ... Cum ieiunatis</i>
Licet nobis dilectissimi appropinquante Pascha ieiunium quadragesimale ipse legitimi temporis cursus indicet cohortatio tamen etiam nostri ...	Qu/D1		Leo. Sermo 40. Qu	54, 268	=	
Dubitari a quibusdam solet a quo spiritu sit Iesus ductus in desertum propter hoc quod subditur assumpsit eum diabolus in sanctam civitatem. Et ...		Greg.	Greg. Hom. in ev. 16.	76, 1135	=	<i>Ductus est Iesus</i>
Incredulam Iudæorum gentem Dominus et Salvator noster filii carissimi pro eorum malevolentia et incredulitate sæpissime increpavit volens eos ad ...	Qu/H1/f4	—			=	<i>Accesserunt ad Iesum scribæ</i>
Quid ergo in signis et mirabilibus a Domino factis intelligendum est nisi quia potestas eius et bonitas magis agebat quid animæ in factis eius pro salute ...	Qu/H1/f6	Aug.	Aug. In Ioan. tract. 17.	35, 1527	=	<i>Erat dies festus Iudæorum</i>
Quid hoc est quod ostensurus discipulis Dominus gloriam quam promisit discipulos in montem excelsum duxit nisi ut doceret omnes qui hanc ...	Qu/H1/S	Aug.			B C	<i>Assumpsit Iesus Petrum</i>
Senuit Isaac et caligaverunt oculi eius et videre ...	Qu/D2		Gn 27,1		=	
Portabat Rebecca geminos in utero fratres ante ortus principia bellatores. Certantes filios mater ante sensit quam novit ante patitur quam videt ante ...		Ioan. Chrys.			=	
In lectione sancti evangelii quæ nobis lecta est fratres carissimi audivimus magnam mulieris fidem patientiam constantiam et humilitatem. Cuius eo ...		Beda	Beda. Hom. 9. in Qu/D2	94, 102	B C	<i>Egressus Iesus secessit</i>
Ioseph dum sedecim esset annorum pascebat ...	Qu/D3		Gn 37,2		=	
Mittitur a Iacob patre sanctissimo Ioseph sanctus ad fratres qui salutem patris ad illos et ipsorum ad patrem afferret ut inter absentes medius ...					A B	

Virtutes quidem Domini nostri Iesu Christi factas esse in plebe Iudæorum audivimus et credimus sed miracula quæ nunc legebantur requiramus. Erat ...		Hier.	Beda. Hom. 109.	94, 513	=	<i>Erat Iesus eiiciens</i>
Hæc sunt nomina filiorum Israel qui ingressi sunt ... Stabat Moyses in monte non armis sed precibus pugnaturus. Stabat extensis ad cælum manibus devoto orans affectu non de terra sed de cælo ... Ecce appropinquante Pascha die festo Iudæorum sequentem se multitudinem Dominus verbo salutis et opere curationis erigebat eademque doctrina ...	Qu/D4	Beda	Ex 1,1 Beda. Hom. 21. in Qu	 94, 110	B C A B =	 <i>Abiit Iesus trans mare</i>
Verba Ieremiæ filii Helciæ de sacerdotibus qui ... Magnum Ieremiæ sanctissimi meritum magnum in eum collatum est divinitus donum. Magnum inquam Ieremiæ meritum qui ante promeretur quam ... Pensate fratres carissimi mansuetudinem Dei relaxare peccata venerat et dicebat. Quis ex vobis arguet me de peccato? Non dedignatur ratione ...	Qu/D5	Ioan. Greg.	Jr 1,1 Greg. Hom. in ev. 18.	 76, 1150	= = =	 <i>Dixit ... Quis ex vobis arguet</i>
Verbum quod factum est ad Ieremiam a Domino ... Psalmi vicesimi primi qui lectus est seriem decursuri diligenter prius debemus intendere quid in superscriptione contineat ut cognita eius origine ... Mediator Dei et hominum homo Christus Iesus qui pro humani generis salute passurus de cælo descenderat ad terras appropinquante hora ... Et factum est postquam in captivitatem reductus ... Sævierunt inimici in martyres. Quid orabat ista vox corporis Christi? Hoc orabat ut eruerentur ab inimicis et non eos possent occidere inimici.	Qu/D6 Qu/H6/f5	Max. Beda	Jr 21, 1 Max. Taur. Hom. 45. Beda. Hom. 23. in Qu/D6 Thr 1,1 Aug. Enarr. 63.	 57, 327 94, 121 36, 761	B C = = = =	 <i>Cum appropinquasset</i> <i>Exaudi Deus orationem meam</i>

Convenientibus vobis in unum iam non est ...			1K 10,20		=	
Aleph. Quomodo obtexit caligine in furore suo ...	Qu/H6/f6		Thr 2,1		=	
Videamus ergo quid factum sit quia exacerunt tamquam gladium linguas suas. Filii hominum dentes eorum arma et sagittæ et lingua eorum ...			Aug. Enarr. 63.	36, 762	=	
Festinemus ingredi in illam requiem ut ne in ...			H 4,11		=	
Aleph. Quomodo obscuratum est aurum ...	Qu/H6/S		Thr 4,1		=	
Merito ergo perscrutantes quod contra iustum moliebantur a iustitia recedebant et quanto a iustitia recedebant tanto plus deficiebant perscrutantes ...			Aug. Enarr. 63.	36, 765	=	
Christus assistens pontifex futurorum bonorum ...			H 9,11		=	
Audistis fratres carissimi quod sanctæ mulieres quæ Dominum fuerant secutæ cum aromatibus ad monumentum venerunt et ei quem viventem ...	Pasc/D1	Greg.	Greg. Hom. in ev. 21.	76, 1170	=	<i>Maria Magdalene</i>
In cottidiana nobis sollemnitate laborantibus pauca loquenda sunt et fortasse hæc utilius proderunt quia sæpe et alimenta quæ minus sufficiunt avidius ...	Pasc/H1/f2	Greg.	Greg. Hom. in ev. 23.	76, 1182	B C	<i>Duo ex discipulis</i>
Gloriam suæ resurrectionis Dominus et redemptor noster paulatim discipulis et per incrementum temporis ostendit quia nimirum tanta erat virtus ...	Pasc/H1/f3	Beda	Beda. Hom. 2. Vig.Pasc.	94, 139	B C	<i>Stetit Iesus in medio</i>
Lectio sancti evangelii quæ modo in vestris auribus lecta est fratres mei quæstione animum pulsat sed pulsatione sua vim discretionis indicat. Quæri ...	Pasc/H1/f4	Greg.	Greg. Hom. in ev. 24.	76, 1184	B C	<i>Manifestavit se Iesus</i>
Maria Magdalene quæ fuerat in civitate peccatrix amando veritatem lavit lacrimis maculas criminis et vox veritatis impletur qua dicitur. Dimissa sunt ei ...	Pasc/H1/f5	Greg.	Greg. Hom. in ev. 25.	76, 1189	=	<i>Maria stabat</i>
Evangelica lectio fratres carissimi quam modo audivimus et iuxta litteram gaudio plena refulget quia triumphum Redemptoris nostri simul et ...	Pasc/H1/f6	Beda	Beda. Hom. 3. Pasc/H1/f6	94, 144	=	<i>Undecim discipuli</i>

Lectio sancti evangelii quam modo audistis fratres valde in superficie historica est aperta sed eius nobis sunt mysteria sub brevitate requirenda. Maria ...	Pasc/H1/S	—	Greg. Hom. in ev. 22.	76, 1174	=	<i>Una sabbati</i>
Prima lectionis huius evangelicæ quæstio animum pulsat quomodo post resurrectionem corpus dominicum verum fuit quod clausis ianuis ad ...	Pasc/D2	Greg.	Greg. Hom. in ev. 26.	76, 1197	=	<i>Cum esset sero</i>
Apocalypsis Iesu Christi quam dedit illi Deus ...	Pasc/H2/f3		Ap 1,1		=	
Audistis fratres carissimi ex lectione evangelica eruditionem vestram audistis ex lectione periculum vestrum. Ecce enim is qui non ex accidenti dono ...	Pasc/D3	Greg.	Greg. Hom. in ev. 14.	76, 1127	=	<i>Dixit ... Ego sum pastor</i>
Post hæc vidi quattuor angelos stantes super ...	Pasc/H3/f3		Ap 7,1		B C	
Læta Domini et Salvatoris promissa fratres carissimi læto cordis auditu percipere debemus sedulaque intentione persistere quatenus ad hæc contingere ...	Pasc/D4	Beda	Beda. Hom. 5. Pasc/D2	94, 154	=	<i>Dixit ... Modicum et iam</i>
Iacobus Dei et Domini nostri Iesu Christi servus ...	Pasc/H4/f3		Jc 1,1		=	
Sicut ex lectione evangelica fratres carissimi audivimus Dominus et Redemptor noster imminente suæ passionis articulo discipulis et ...	Pasc/D5	Beda	Beda. Hom. 6. Pasc/D3	94, 158	=	<i>Dixit ... Vado ad eum</i>
Simon Petrus servus et apostolus Iesu Christi ...	Pasc/H5/f3		2P 1,1		A B	
Potest movere infirmos auditores quomodo in capite lectionis huius evangelicæ discipulis Salvator promittat si quid inquiring petieritis Patrem in ...	Pasc/D6	Beda	Beda. Hom. 7. Pasc/D4	94, 163	B C	<i>Dixit ... Si quid petieritis</i>
Rogatus a discipulis Dominus et Salvator fratres carissimi formam orationis sibi breviter intimare ipse non solum formam orationis verum etiam ...	Pasc/H6/f3	Beda	Beda. In Ev. Lucæ 11.	92, 473	=	<i>Dixit ... Quis vestrum</i>
Clarificatum a Patre Filium secundum formam servi quam Pater suscitavit a mortuis et ad suam dexteram collocavit res ipsa indicat et nullus ambigit ...	Vig.Asc	Aug.	Aug. In Ioan. tr. 105.	35, 1904	=	<i>Sublevatis Iesus oculis</i>

Quod resurrectionem dominicam discipuli tarde crediderunt non tam illorum infirmitas quam nostra ut ita dicam futura firmitas fuit. Ipsa namque ...	Asc	Greg.	Greg. Hom. in ev. 29.	76, 1213	=	<i>Recumbentibus undecim</i>
Primum quidem sermonem feci de omnibus o ...	Pasc/H6/f6		Act 1,1		B C	
Ex multis sancti evangelii locis invenimus quia discipuli ante adventum Sancti Spiritus minus capaces erant ad intelligenda arcana divinæ ...	Pasc/D7	Beda	Leo (?): Sermo 12.	54, 500	B C	<i>Dixit ... Cum venerit</i>
Quia Sancti Spiritus hodie fratres carissimi celebramus adventum debemus ipsi congruere sollemnitati quam colimus. Hoc etenim ordine ...	Vig.Pent	Beda	Beda. Hom. 11. Vig.Pent.	94, 189	=	<i>Dixit ... Si diligitis</i>
Libet fratres carissimi evangelicæ lectionis verba sub brevitate transcurrere ut postea diutius liceat in contemplatione tantæ sollemnitatis immorari.	Pent	Greg.	Greg. Hom. in ev. 30.	76, 1220	=	<i>Dixit ... Si quis diligit me</i>
Salvator noster fratres carissimi quia ad redemptionem humani generis in hunc mundum venit satis evidenter evangelicis sermonibus per ...	Pent/f2	Beda			=	<i>Dixit ... Sic Deus dilexit</i>
Verba sancti evangelii fratres carissimi ita recte intelliguntur si cum superioribus reperiuntur habere concordiam. Convenire enim debent præsentia ...	Pent/f3	Beda/ Greg.	Aug. In Ioan. tr. 70.	35, 1818	=	<i>Dixit ... Amen amen dico</i>
Cum Dominus noster Iesus Christus sicut in superiori loco evangelii cum legeretur audivimus panem se esse ostendit dicendo ego sum panis ...	Pent/f4	—	Aug. In Ioan. tr. 26.	35, 1606	B C	<i>Dixit ... Nemo potest venire</i>
Modo fratres carissimi cum evangelium legeretur audivimus quia convocatis Dominus Iesus duodecim apostolis dedit illis virtutem et ...	Pent/f5	—	Hier. Hom. 153.	95, 1341	=	<i>Convocatis Iesus duodecim</i>
Dominus ac Redemptor noster fratres dilectissimi multis signis et variis virtutibus salutem humani generis operatus inter cetera innumerabilia eius ...	Pent/f6	—			=	<i>Factum est in una die</i>

Quia ergo Dominus et Salvator noster ad liberandum a potestate diaboli humanum genus venerat bene etiam primo secundum ordinem ...		—			A C	<i>Surgens Iesus de synagoga</i>
Sicut ex lectione sancti evangelii fratres carissimi audistis princeps Iudæorum venit ad Iesum nocte cupiens secreta eius allocutione plenius discere ...	Oct.Pent	Beda	Beda. In Ev. Ioan. 3.	92, 667	=	<i>Erat homo ex pharisæis</i>
Credimus sanctam Trinitatem idem Patrem et Filium et Spiritum Sanctum unum Deum omnipotentem unius substantiæ unius essentiæ ...	Corp	Beda	Concilia Hispaniæ. Toletanum 56.	84, 452	A C	<i>Dixit ... Cum venerit</i>
Dominus Iesus Christus in sermone quem audistis ait apostolis suis. Cum venerit Paraclitus Spiritus veritatis qui a patre procedit. Adveniens de cælo ...					B C	
Immensa divinæ largitatis beneficia exhibita populo Christiano inæstimabilem ei conferunt dignitatem. Neque enim est aut fuit aliquando tam grandis ...					A C	
Cum enim cibo et potu id appetant homines ut non esuriant neque sitiant hoc vere non præstat nisi iste cibus et potus qui eos a quibus sumitur ...		Aug.			A C	<i>Dixit ... Caro mea vere est</i>
Fuit vir unus de Ramatha Sophim de monte ...	Pent/D1		1Rg 1,1		=	<i>Non est sanctus ut est</i>
Bene dictum est non est sanctus ut est Dominus quia nullus eius sanctitati se æquare valet. Distinctione utitur. Non dixit nisi Dominus sed ...			Isid. Appendix ad libros Regum 25.	83, 427	=	
In verbis sacri eloquii fratres carissimi prius servanda est veritas historiæ et postmodum requirenda est spiritalis intelligentia allegoriæ.		Greg.	Greg. Hom. in ev. 40.	76, 1302	A B	<i>Dixit ... Homo quidam erat dives</i>
Cum venisset David adductus ad Saul locutus est ei.	Pent/D2		1Rg 17,32		B C	<i>Procedebat Philistæus mane</i>
Quadraginta dies quibus Goliath adversus populos Israel stetisse narratur omne tempus vitæ præsentis propter denarii numeri perfectionem atque ...			Angel. Lux. Enarr. in Reg. 17.	115, 311	=	

Hoc distare fratres carissimi inter delicias corporis et cordis solet quod corporales deliciae cum non habentur grave in se desiderium accendunt cum ...		Greg.	Greg. Hom. in ev. 36.	76, 1266	=	<i>Dixit ... Homo quidam fecit cenam</i>
Congregavit Saul universum Israel et venit in ...	Pent/D3		1Rg 28,3		=	
Quæritur secundum historiam utrum pythonissa ipsum prophetam de inferno evocaverit an aliquam imaginariam illusionem fallacia dæmonum factam.			Isid. Quæstiones in VT 20.	83, 407	=	<i>Quæsiuit autem Saul pythoissam</i>
Æstivum tempus quod corpori meo valde contrarium est loqui me de expositione sancti evangelii longa mora interveniente prohibuit sed ...		Greg.	Greg. Hom. in ev. 34.	76, 1246	=	<i>Erant appropinquant</i>
Factum est vergente anno eo tempore quo solent ...	Pent/D4		2Rg 11,1		=	
In hac sententia non ex nostro aliquid ponimus sed sanctorum doctorum dicta inserere nitimur. Plerumque res quælibet per historiam virtus est ...			Angel. Lux. Enarr. in Reg. 11. cf. Greg. Moralia 54.	115, 361	A B	<i>Quadam die accidit</i>
Hoc loco nobis nihil aliud præcipi existimo nisi ut ea facta quæ dubium est quo animo fiant in meliorem partem interpretemur. Quod enim scriptum est ...		Beda	Eugyppius Africae. Thesaurus 319.	75, 625 62, 1038	=	<i>Dixit ... Estote misericordes</i>
Et rex David senuerat habebatque ætatis ...	Pent/D5		3Rg 1,1		=	
Senectus David humani generis figuravit vetustatem in quibus quia fides defecerat vel in David dilectio Dei friguerat. Vestimenta eius quibus adopertus ...			Angel. Lux. Enarr. in Reg. 1.	115, 391	=	<i>Et rex David senuerat</i>
Factum est autem cum turbæ irruerent ad Iesum ut audirent verbum Dei et ipse stabat secus stagnum Genesareth. Stagnum Genesareth idem dicunt ...		Beda	Beda. In Ev. Lucæ 2. Isid. Etym. 19.	92, 381 82, 488	=	<i>Cum turbæ irruerent</i>
Salomon sedit super thronum patris sui David et ...	Pent/D6		3Rg 2,12		=	
Salomon qui patri suo successit Christi figuram sine dubio gestavit in eo scilicet quod templum ædificavit sicut et Christus Ecclesiam in eo quod regnum in ...			Angel. Lux. Enarr. in Reg. 2.	115, 395	=	<i>Salomon autem sedit</i>

Audistis dilectissimi qualiter auctoritate divinæ gratiæ legis sit severitas amplificata et impletus est sermo Domini dicentis. Non veni solvere legem ...		—			=	<i>Dixit ... nisi abundavit</i>
Cecidit Ozias per cancellos cenaculi sui quod ...	Pent/D7		4Rg 1,2		=	
Mortuo impiissimo rege Achab impius heres ei successit filius utique eius Ozias. De quo scriptura narrat quod fecit malum in conspectu Domini et ...			Rab. Maur. Comm. in Reg. 1.	109, 221	=	
Et in hac lectione considerata est in uno eodemque Redemptore nostro distincta operatio divinitatis et humanitatis atque error Eutychetis ...		Beda	Beda. In Ev. Marci 8.	92, 205	=	<i>Cum multa turba esset</i>
Factum est mane quando sacrificium offerri solet ...	Pent/D8		4Rg 3,20		=	
Quod autem Moabitæ orto sole ex adverso aquarum videre contra aquas rubras quasi sanguinem gladii aestimaverunt dicentes quod tres reges qui contra ...			Rab. Maur. Comm. in Reg. 3.	109, 227	=	
Quod paulo superius spatiosam et latam viam nominavit hoc misericordiæ apertius falsos prophetas ostendit per quos multi in perditionem ...		Orig.	Rab. Maur. Comm. in Matth. 7.	107, 845	=	<i>Dixit ... Attendite a falsis</i>
Parabolæ Salomonis filii David regis Israel ad ...	Pent/D9		Prv 1,1		=	
Parabolæ sunt similitudines quæ comparatione visibilium rerum atque corporalium ea quæ sunt invisibilia et spiritualia diligentibus disciplinam ...					=	
Quæstiunculam mihi posuisti de evangelio Lucæ o Algasia qui sit villicus iniquitatis qui Domini voce laudatur cuius cum vellem scire rationem et de ...		Hier.	Hier. Ep. 121. ad Algasiam	22, 1017	=	<i>Dixit ... Homo quidam erat dives</i>
Fili mi ausculta sermones meos et ad eloquia mea ...	Pent/D10		Prv 4,20		=	
Omni custodia serva cor tuum quia ex ipso vita procedit. Sunt qui recte vivere videntur hominibus sed quia recta intentione non faciunt a Deo qui ...			Beda. Alleg. exp. Prov. 4. = Rab. Maur. Exp. Prov. 4.	91, 954 111, 698	=	

Lectionem brevem sancti evangelii brevi si possum volo sermone transcurrere ut illis non prolixior detur intentio qui sciunt ex paucis multa cogitare.		Greg.	Greg. Hom. in ev. 39.	76, 1294	=	<i>Cum appropinquaret</i>
Gloria Dei est celare verbum et gloria regum ...	Pent/D11		Prv 25,2		=	<i>Gloria Dei est celare</i>
Deus hic est Christus Filius Dei cuius gloria fuit celare Verbum id est se ipsum quando natus in carne potius se hominis quam Dei Filium dici et ...					=	
Quia parabolam Dominus qua semper orare et non deficere docebat ita conclusit ut diceret veniente iudice difficile fidem in terra reperiendam ne ...		Beda	Beda. In Ev. Lucæ 18.	92, 551	=	<i>Dixit ... Duo homines</i>
Verba ecclesiastes filii David regis Ierusalem.	Pent/D12		Eccl 1,1		=	<i>Exiens Iesus de finibus</i>
Vanitas vanitatum dixit ecclesiastes et omnia vanitas. Quid superest homini in omni labore suo quod laborat sub sole? Post generalem sententiam ...			Hier. Comm. in Eccl.	23, 1015	=	
Surdus ille et mutus quem mirabiliter curatum a Domino modo cum evangelium legeretur audivimus genus designat humanum in his qui ab errore ...		Beda	Beda. Hom. 19. Pent/D12 Hom. 11. Trin/D12	94, 234 94, 290	=	
Vir erat in terra Hus nomine Iob. Et erat vir ille ...	Pent/D13		Job 1,1		=	<i>Vir erat in terra Hus</i>
Idcirco sanctus vir ubi habitaverit dicitur ut eius meritum virtutis exprimatur. Hus namque quis nesciat quod sit in terra gentilium? Gentilitas ...			Greg. Moralia I. 1.	75, 527	=	
Ecce quidam legis peritus surrexit tentans eum et dicens. Magister quid faciendo vitam æternam possidebo? Legis peritus qui de vita æterna ...		Beda	Beda. Hom. 106. Trin/D13	94, 508	=	<i>Dixit ... Beati oculi</i>
Respondens autem Iob dixit. Utinam ...	Pent/D14		Job 6,1		=	<i>Utinam appenderentur</i>
Quis alius stateræ nomine nisi Dei et hominum mediator exprimitur qui ad pensandum vitæ nostræ meritum venit ac secum iustitiam simul et ...			Greg. Moralia VII. 2.	75, 767	=	

Leprosi non absurde intelligi possunt, qui scientiam veræ fidei non habentes varias doctrinas profitentur erroris. Non enim vel absconditum imperitiam ...		Beda	Beda. In Ev. Lucæ 17. cf. Isid. Quæst. in VT 11.	92, 542	=	<i>Dum iret in Ierusalem</i>
Tobias ex tribu et civitate Nephtalim quæ est in ...	Pent/D15		Tob 1,1		=	
Intelligere ergo debemus super egenum et pauperem. Hoc est ergo intelligere super egenum et pauperem ut rogari a talibus non exspectemus ...			Anon. (Aug.?) De oratione et eleemosyna	40, 1225	=	<i>Felix ille qui intelligit</i>
Ad hanc ipsam intentionem referendum est quod consequenter exponit dicens ... Quæ verba diligenter consideranda sunt. Nam qui sunt duo ...		Aug.	Aug. De sermone Domini in monte 14.	34, 1290	=	<i>Dixit ... Nemo potest duobus</i>
In diebus illis præcepit Holofernes exercitibus ...	Pent/D16		Jdth 7,1		B C	
Fratres apostolus cum de eleemosynis plebem mone- ret consilium inquit in hoc do. Hoc enim vobis prodest quod non solum facere sed et velle ...			Aug. (?) Sermo 389. = Anon. (Aug.?) De oratione et eleemosyna	39, 1701 40, 1226	B C	
Naim civitas est Galilææ in secundo milliario Thabor montis contra meridiem iuxta Endor qui est vicus grandis in quarto milliario eiusdem ad ...		Beda	Beda. In Ev. Lucæ 7.	92, 417	=	<i>Ibat Iesus in civitatem</i>
Et factum est postquam percussit Alexander ...	Pent/D17		1Mcc 1,1		=	
Admonet nos Dominus lectione evangelica ut loquamur vobis de impetrando pane cælesti. Etenim panis terrenus terræ necessarius quia caro nostra est.			Aug. (?) Sermo 389.	39, 1701	=	
Hydropis morbus est ab aquoso humore vocabulum trahit. Græce enim aqua hydor dicitur. Est autem humor subcutaneus de vitiis vesicæ natus cum ...			Beda. In Ev. Lucæ 14. cf. Isid. Etym. 23.	92, 510 82, 189	=	<i>Intravit Iesus in domum</i>
Notandum quod semper loca rebus congruunt. In monte Dominus orat transformatur discipulis arcana suæ maiestatis aperit in inferiora descendens ...	Pent/H17/f4	Beda	Haymo Halber. Hom. 130.	118, 693	=	<i>Respondens unus de turba</i>

Cogitanti mihi de Mariæ pænitentia flere magis libet quam aliquid dicere. Cuius enim vel saxeum pectus ille huius peccatricis lacrimæ ad exemplum ...		Greg.	Greg. Hom. in ev. 33.	76, 1239	B C	<i>Rogabat quidem Iesum</i>
Dominus Redemptor noster per evangelium suum aliquando verbis loquitur aliquando rebus aliquando aliud verbis atque aliud ostendit rebus aliquando ...	Pent/H17/S	Greg.	Greg. Hom. in ev. 31.	76, 1228	=	<i>Dicebat ... Arborem fici</i>
Et sequenti anno congregavit Lysias electorum ...	Pent/D18		1Mcc 4,28		=	<i>Convenerunt pharisæi</i>
Si verum cogitemus fratres mei et secundum verba Dei nostri sapiamus aliter enim si sapuerimus perimus sic non ex nostro consilio sed ex ipsius ...		Aug.	Aug. (?) Sermo 389.	39, 1703	=	
Et interrogavit eum ex eis legis doctor. Convenerunt ut multitudine vincerent quem ratione superare non poterant. A veritate nudos se esse professi sunt ...		Ioan.	Rab. Maur. Comm. in Matth. 4.	107, 1061	=	
In diebus illis misit rex Demetrius Nicanorem ...	Pent/D19		1Mcc 7,26		B C	<i>Ascendens Iesus in naviculam</i>
Ubi est inquit Dominus thesaurus tuus illic erit et cor tuum. Leva inquit cor in cælum ne putrescat in terra. Consilium eius est qui te vult servare non ...			Aug. Sermo 60. de Script.	38, 405	=	
Christum in humanis actibus divina gessisse mysteria et in rebus visibilibus invisibilia exercuisse negotia lectio hodierna monstravit. Ascendit ...		Ioan.	Petr. Chrys. Sermo 50. = Max. Taur. Hom. 108.	52, 339 57, 502	=	
In diebus illis congregavit Ionathas eos qui erant ...	Pent/D20		1Mcc 11,20		=	<i>Dicebat ... Simile ... homini regi</i>
Multa sunt documenta divini eloquii quibus ostenditur multum valere eleemosynam ad extinguenda et delenda peccata. Proinde ...			Aug. Sermo 60. de Script.	38, 407	B C	
Textum lectionis evangelicæ fratres carissimi volo si possum sub brevitate transcurrere ut in fine eius valeam ad loquendum ...gius vacare. Sed ...		Greg.	Greg. Hom. in ev. 38.	76, 1282	=	
Et factum est in tricesimo anno quarto mense ...	Pent/D21		Ez 1,1		=	

Anno tricesimo Ezechieli prophetæ cæli aperti sunt et vidit visiones Domini iuxta fluvium Chobar quia et quasi tricesimo ætatis suæ anno Dominus ad ...		Greg.	Hom. in Ezech. 2.	76, 797	=	
Lectio sancti evangelii quam modo fratres audistis expositione non indiget sed ne hanc taciti præterisse videamur exhortando potius quam exponendo in ...		Greg.	Greg. Hom. in ev. 28.	76, 1211	=	<i>Erat quidem regulus</i>
Et factus est sermo Domini ad me dicens. Fili ...	Pent/D22		Ez 12,1		=	
Notandum captivo populo propheta sanctus quanta compassione se copulat eorumque se mæroribus condescendendo et mærendo coniungit. Quia ...		Greg.	Greg. Hom. in Ezech. 11.	76, 906	=	<i>Et sedi ubi ipsi sedebant ...</i>
Ideo assimilatum est regnum cælorum homini regi qui voluit rationem ponere cum servis suis. Familiare est Syris et maxime Palæstinis ad ...		Hier.	Hier. Comm. in Matth.	26, 132	=	<i>Dixit ... Simile ... homini regi qui voluit rationem</i>
Anno tertio regni Ioachim regis Iuda venit ...	Pent/D23		Dn 1,1		=	
Deus omnipotens etiam cum in ultimam deciderimus insaniam non ultionis affectu pro his quæ commisi-mus movetur in nos sed cupiens ...		Ioan. Chrys.	Rab. Maur. De videndo Deum 5.	112, 1308	=	
Quærentes Dominum comprehendere principes sacerdotum et scribæ timuerunt populum atque ideo quod per se non poterant præsidis manibus ...		Beda	Beda. In Ev. Lucæ 20.	92, 578	=	<i>Abeunt pharisæi</i>
Verbum Domini quod factum est ad Micheam ...	Pent/D24		Mch 1,1		B C	
Deus qui cupit diligi a nobis omnia facit pro hoc et nec Unigenito suo pepercit pro salute nostra et caritate et qui operat ut ita dicam ut quocumque ...			Rab. Maur. De videndo Deum 17. = Hincm. Rhem. De prædest.	112, 1324 125, 243	B C	
Oculi Domini in scripturis duplicem habent significationem. Aliquando enim dona Spiritus Sancti significant aliquando respectum divinæ ...		Beda	Haymo Halber. Hom. 49.	118, 287	B C	<i>Cum sublevasset oculos</i>